

**O‘ZBEKISTON RESPUBLIKASI QISHLOQ
VA SUV XO‘JALIGI VAZIRLIGI**

SAMARQAND QISHLOQ XO‘JALIK INSTITUTI

**“O‘ZBEKISTON TARIXI” fanidan
“TURKISTONDA MUSTABID SOVET HOKIMIYATINING
O‘RNATILISHI VA UNGA QARSHI QUROLLI HAKAKAT”
MAVZUSI BO‘YICHA
USLUBIY QO‘LLANMA**

*SamQXI Ilmiy kengashining
10.12.2010 dagi 4-sonli yig‘ilish
qarori bilan [bayonnoma №4]
nashrga tavsiya etilgan*

Samarqand – 2011

UDK: 9(575.1)

BBK: 63.3(5 O‘z)

T-89

“O‘ZBEKISTON TARIXI” fanidan ”Turkistonda mustabid sovet hokimiyatining o‘rnatilishi va unga qarshi qurolli harakat” mavzusi bo‘yicha uslubiy qo‘llanma. – Samarqand, 2011.

Milliy mustaqillik barcha sohalar kabi Vatan tarixini keng qamrovli har qanday mafkuraviy bosimlardan holi o‘rganishga keng imkoniyatlar yaratdi. Tarixiy xotirasiz kelajak yo‘qligi, tarix – xalq ma’naviyatining asosi ekanligi, haqqoniy tarixni bilmasdan esa o‘zlikni anglash mumkin emasligi ma’lum bo‘ldi.

Vatan tarixini eng chigal va muammoli qismi hisoblangan “Sovet mustamlakachiligi davri”ni eng yangi manbalar asosida yoritish borasida tarixchi olimlar chuqur ilmiy-tadqiqot ishlarini olib bormoqdalar. Ayniqsa mustabid tuzumga qarshi moli va jonini ayamasdan qonli janglarga otlanib, Sovet tarixchilari tomonidan “bosmachi” deb nomlangan ota-bobolarimiz haqidagi haqqoniy ma’lumotlarni aniqlash, tahlil etish ilmiy iste’molga kiritish, yoshlar ongiga singdirish muhim masala bo‘lib qoldi.

O‘zbekiston Respublikasi Oliy va o‘rta maxsus ta’lim vazirligi tasdiqlagan o‘quv dasturi asosida yozilgan ushbu uslubiy qo‘llanma barcha oliy o‘quv yurtlari talabalariga mo‘ljallangan. Shuningdek, undan o‘rta maxsus kasb-hunar ta’limi va umumiy o‘rta ta’lim maktablari o‘qituvchilari ham foydalanishlari mumkin.

Tuzuvchi:

**t.f.n. k. o‘qituvchi
TOYIROV A.E.**

Mas’ul muharrir

t.f.n. dots. X. NORMURODOV

Taqrizchilar:

**t.f.n. dots. ERGASHEV B.E.
t.f.n. dots. TURG‘UNBOEV O.R.**

© Samarqand qishloq xo‘jalik instituti, 2011

SO‘ZBOSHI

Asrlar davomida orzu qilgan milliy davlatchilikning tiklanishi milliy, siyosiy, iqtisodiy mustaqillik bilan birgalikda xalqimizning ma’naviy-madaniy tariqqiyoti uchun ham keng imkoniyatlar yaratdi. Milliy ma’naviyat va qadriyatlarning tiklanishi bilan bog‘liq ushbu jarayonda tarix fanining ahamiyati beqiyosdir. Tarixdan ma’lumki, o‘zbek xalqi o‘zining ko‘p asrlik tarixi davomida aksariyat chet el bosqinchlari zulmi ostida yashagan. Taniqli tarixchi olim Buriboy Ahmedovning aytishicha, Turkiston xalqlari o‘z tarixi davomida faqatgina 376 yil mustaqil hayot kechirgan¹.

O‘zbek xalqi asrlar davomida o‘z erki, milliy mustaqilligi uchun kurash olib borgan. Tarix hamisha milliy mustaqillik uchun kurashga rahnomolik qiluvchi jasur yo‘lboshchilarni yetkazib bergan. Tariximizning yaqin o‘tmishi hisoblangan “sovet davri” qismi eng murakkab, shu bilan birgalikda fojiali davri hisoblanadi. Minglab Vatan farzandlari mustabid tuzumga qarshi o‘z imkoniyatidan kelib chiqib, turli usullarda kurash olib borib, milliy istiqlol uchun kurashdilar. O‘zbekistonda bolsheviklar ma’muriy boshqaruv tizimining o‘rnatilishi, milliy-siyosiy kuchlar tomonidan tashkil etilgan “Turkiston muxtoriyati”ning qonga botirilishi bolsheviklar dohisi Leninning “har bir xalqning o‘z taqdirini o‘zi belgilashi” haqida bayonoti faqat qog‘ozda ekanligini ko‘rsatdi. Sovet hokimiyatiga qarshi olib borilgan qurolli harakatning mohiyatini eng yangi manbalar asosida o‘rganish aslida kimni “bosmachi” deyish mumkinligi haqida tarixchi olimlar chuqur ilmiy tadqiqotlar olib bordi va bormoqda. Tarixiy haqiqatni yoshlar ongiga singdirish ularni milliy istiqlol ruhida tarbiyalashga xizmat qiladi.

Ushbu uslubiy qo‘llanmada talabalarning mavzuni o‘zlashtirish oson bo‘lishi uchun mavzuga tegishli yangi pedagogik texnologiyalardan foydalanish uchun tavsiyalar, reja, shuningdek, tayanch iboralar, mavzuga oid adabiyotlar ro‘yxati va test togishiriqlari, bilimlarni mustahkamlash uchun savollar berilgan.

Mazukr uslubiy qo‘llanma Prezident I.A.Karimov asarlari, ma’ruzalari, respublikamizning yetuk tarixchi olimlarining mustaqillik yillarida chop etilgan darsliklari, o‘quv qo‘llanmalari, ilmiy tadqiqot ishlari, ilmiy maqolalarini o‘rganish asosida tayyorlandi. Uslubiy qo‘llanmani yozishda tarixchi olimlardan H.Ziyayev, Q.Rajabov, D.H.Ziya-

¹ Алимова Д.А. Голованов А.А. Узбекистан в 1917-1990 годы: противоборства идей и идеологий. –Ташкент, 2002. - С. 6.

yeva, D.Alimova, A.A.Golovanov, R.M.Abdullayev, R.Shamsutdinov, S.S.A'zamxo'jayev, A.E.Toyirov va boshqalar tomonidan yaratilgan hamda ularning tahriri ostida nashr etilgan darsliklar, o'quv qo'llanmalari, ilmiy tadqiqot ishlari, ilmiy maqolalaridan foydalanildi.

O'zbekiston Respublikasi oliy va o'rta maxsus ta'lim vazirligi tasdiqlagan o'quv dasturi asosida yozilgan ushbu uslubiy qo'llanma barcha oliy o'quv yurtlarida ta'lim olayotgan talabalarga mo'ljallangan. Shuningdek, undan o'rta maxsus, kasb-hunar ta'limi va umumiy o'rta ta'lim maktablari o'qituvchilari ham foydalanishlari mumkin.

Ushbu uslubiy qo'llanma ayrim kamchiliklardan xoli bo'lmasligi shubhasiz. Qo'llanma tuzilishi va mazmuni sifatini ko'tarish bo'yicha sinchikov mutaxassislar bildirgan taklif va istaklarni ma'muniyat bilan qabul qilamiz.

Mavzu: **TURKISTONDA MUSTABID SOVET HOKIMIYATINING O‘RNATILISHI VA UNGA QARSHI QUROLLI HARAKAT**

1.1. Mashg‘ulot topshiriqlar rejasi

O‘quv vaqti: 2 soat ma’ruza, 2 soat seminar mashg‘uloti.

Mashg‘ulot turi: ma’ruza, o‘tilgan mavzularni takrorlab, bilim va ko‘nikmalarni mustahkamlash.

Darsning maqsadi: talabalarda Turkistonda sovet hokimiyatning o‘rnatilish jarayoni, unga qarshi milliy vatanparvar kuchlar tomonidan amalga oshirilgan qurolli haraktning mazmun-mohiyati haqidagi bilimlar berish, ularni erkin fikrlashga, shu mavzu to‘g‘risidagi bilimlarni yuzaga chiqarish, vatanparvar insonlarni mustabid tuzumga qarshi olib borgan qonli kurashini yoshlarni milliy istiqlol g‘oyasi ruhida tarbiyalashdagi o‘rni haqidagi bilim va ko‘nikmalarini hosil qilish.

Ilmiy mashg‘ulotning vazifasi:

O‘rgatuvchi: mashg‘ulot ishtirokchilarini faol qatnashishlarini tashkil etish, yangi olingan bilimlarni mustahkamlash, talabalarni Turkistonda sovet hokimiyatni o‘rnatilishi hamda unga qarshi vatanparvar insonlar tomonidan olib borilgan qurolli harakatni mazmun, mohiyatini fikrlarini to‘g‘risidagi, rivojlantirish, mavzuning alohida jihatlari, boshqa mavzular bilan aloqadorligini tushuntirish.

- **rivojlantiruvchi:** o‘quv adabiyotlaridan to‘g‘ri foydalanish, mavzuga oid muhim muammolar bilan ishlashni o‘rganish, mavzuga doir eng yangi ilmiy natijalar bilan tanishtirish, tushuncha va iboralarni izohlash, talabalarga Turkistonda Sovet hokimiyatini o‘rnatilish jarayonida bolsheviklar va ularning dohiysi V.I.Lenin tomonidan amalga oshirilgan makkarona siyosatda ko‘zlangan maqsad, mustabid tuzumning milliy vatanparvar insonlar tomonidan amalga oshirilgan qurolli harakatni zaiflashtirish borasida chora-tadbirlarini eng yangi manbalar asosida tushuntirish, talabalarda vatanparvarlik his-tuyg‘usini rivojlantirib borish.

- **tarbiya beruvchi:** talabalarni mustaqil ishlashga jalb qilish, Vatan mustaqilligi uchun jonini fido qilgan yurt farzandlari, jasur qo‘rboshilarni Sovet tarixshunosligida nima uchun “bosmachi” deb ataganlari, aslida kimni “bosmachi” deb atash lozimligini aniq faktlar asosida talabalarga etkazish, mavzuni ravon til bilan talabalar uchun soda usulda tushuntirish. Mavzu mohiyatini ochib berish jarayonida

yoshlarni milliy istiqloq g'oyasi, vatanparvarlik ruhida tarbiyalashga e'tibor qaratish.

O'rganish texnologiyalari:

- **o'qitish usullari:** ma'ruza, aqliy hujum, klaster, skarbey usullaridan foydalanish jonli muloqot, plakatlar, tarqatma materiallar, fotosuratlar, ilmiy va badiiy adabiyotlar asosida mavzu mohiyatini talabalarga etkazish;

- **o'rganish turlari:** og'zaki testlar orqali tushuntirish, jamoaviy savol-javoblar, oldindan mavzu bo'yicha qisqacha konspektlar tuzish;

- **o'rganish yo'nalishlari:** ma'ruza matni, o'rganish texnologiyalari:

- **o'qitish usullari:** ma'ruza, aqliy hujum, klaster, skarbey usullaridan foydalanish; jonli muloqot, plakatlar, tarqatma materiallar, fotosuratlar, ilmiy va badiiy adabiyotlar asosida mavzu mohiyatini talabalarga etkazish;

- **o'rganish turlari:** og'zaki testlar orqali tushuntirish, jamoaviy savol-javoblar, oldindan mavzu bo'yicha qisqacha konspektlar tuzish;

- **o'rganish yo'nalishlari:** ma'ruza matni, mavzuga doir ko'rgazmali qurollar, Vatan tarixini haqqoniy o'rganishi qo'llab-quvvatlashni ta'minlaydigan Prezident farmonlari, Vazirlar Mahkamasi qarorlari, jasur qo'rboshilar hayoti va faoliyati haqida ma'lumot beruvchi eng yangi adabiyotlar, slaydlar.

- **o'rganish talablari:** auditoriyalarning texnik vositalar bilan ta'minlanishi, texnik vositalardan unumli foydalanish.

- **monitoring va baholish:** og'zaki nazorat, savol-javoblar, blits-so'rov.

Pedagogik jarayonlar:

- o'quv jarayonida mavzuning ahamiyati va uning o'rni bilan tanishtirish;

- mavzuning tuzilishi va tavsiya etinadigan o'quv-uslubiy qo'llanamalar tafsiloti haqida tushuntirishlar berish;

- mavzuning ishlashning uslubiy va tashkiliy xususiyatlarini ochish, baholash muddati va shakli, o'qitish jarayonini tashkillashtirish jarayonining umumiy sxemasini tasniflash;

O'quv faoliyati natijalari:

- mavzuning nomlanishi va vazifalarini belgilash;

- faoliyatidagi alohida usuli va tashkiliy jihatlarni ochib berish;

- mavzuning umumiy va tashkiliy tuzilishlari to'g'risida atroflicha tushuntirish berish;

- Turkistonda sovet hokimiyatining zo'rlik bilan o'rnatilganligini, mustabid tuzumga qarshi olib borilgan qurolli harakatni mazmun-mohiyatini ochib berish, talabalarga tarixiy haqiqatni aniq faktlar asosida yetkazish, mavzuning asosiy yo'nalishini belgilab berish;
- nazariy bilimlarning tizimlilik, amaliylik;
- amaliy topshiriqlarni bajarishda nazariy bilim va shakllangan ko'nikmalardan foydalana olish;
- mavzuning asosiy mazmuni, yo'nalishi bo'yicha, ularning boshlang'ich bilimlarga ega bo'lishi;

1.2. Ma'ruzaning xronologik kartasi

1-bosqich. O'quv mashg'ulotlariga kirish – 15 daqiqa

- **o'qituvchining faoliyati:** tayyorgarlikni tekshirish, kerakli tarixiy manbalar haqida ma'lumot, ma'ruza haqida tushuntirish berish, o'quv rejasi bilan tanishtirish, adabiyotlar to'g'risida ma'lumot berish, dars davomida talabalar bilimni baholab borish usullari haqida tushuntirishlar berish;
- **talabaning faoliyati:** darsga tayyorgarligi, ma'ruza matni bilan va mavzuga oid rejalar tanishganligi (talabalar soni, tashqi ko'rinishi, o'quv qo'llanmalar va ko'rgazmali qurollar);
- **uslublar, shakllar, usullar:** yo'riqnoma, oldin so'rash, topshiriq kartochkalari

2-bosqich. Asosiy qism – 55 daqiqa

- **o'qituvchi faoliyati:** mavzuni yoritishga kirilishi, o'tgan mavzularni takrorlash, ma'ruza matnini tarqatish, uni yaxshi o'zlashtirib olishni ta'kidlash, mavzu rejalarini mavzularining har biriga alohida tushuntirish berish, aqliy hujum, klaster, bumerant usullaridan foydalanish, jonli muloqot, tarixiy atamalarga izohlar berish, ma'ruza matnini o'qish mobaygida slaydlar orqali atroflicha tushuntirib berish;
- **talabaning faoliyati:** bilimlarni mustahkamlab olish, mavzuni qunt bilan eshitish, muhim joylarini konspekt qilib olish, tushunmagan iboralar bo'yicha savollar berish, aniqlashtirib olish, mavzuni tahlil qilish;
- **uslublar, shakllar, usullar:** oldindan so'rash, blits-so'rov, aqliy hujum, bumerant usulidan foydalanish.

3-bosqich. Yakunlovchi qism-10 daqiqa

- **o'qituvchi faoliyati:** mavzuni yakunlash, talabalar diqqatini asosiy mavzuga qaratish; dars jarayonida faollik bilan ishtirok etgan talabalarning faoliyatini baholash, mustaqil ish mavzusini berish, baholash;

- **talabaning faoliyati:** o'tilgan mavzuni tahlil qilish, dars jarayonida yo'l qo'yilgan kamchiliklarni bartaraf qilish mustaqil ish mavzusini yozib olish;

- **uslublar, shakllar, usullar:** guruhlarda ishlash, topshiriq kartochkalari

1.3. O'quv-uslubiy materiallar

1.3.1. Ma'ruza matni

Mavzu: TURKISTONDA MUSTABID SOVET
HOKIMIYATINING O'RNATILISH VA UNGA QARSHI QUROLI
HARAKAT

Ma'ruza rejasi:

1. Rossiyadagi 1917-yil fevral inqilobining Turkistonga ta'siri. O'lkada inqilobiy harakatlar. Mahalliy xalqlarning siyosiy faollashuvi.
2. Turkistonda mustabid sovet hokimiyatining o'rnatilishi va uning shovinistik siyosati.
3. Turkistonda qarshilik ko'rsatish harakatining boshlanishi, uning mohiyati va harakatlantiruvchi kuchlari.
4. Xiva xonligi va Buxoro amirligining tugatilishi. Yosh xivaliklar va Yosh buxoroliklar tashkilotlari.

Tayanch iboralar: 1917-yil fevral inqilobi ikki hokimiyatchilik, jadidlarning faollashuvi, «Sho'roi Islomiya», «Sho'roi O'lamo», Oktabr davlat to'ntarishi, Shovinistik siyosat, Turkiston Muxtariyati, TASSR, qurolli harakat, qo'rboshi Madaminbek, Yosh xivaliklar, Yosh buxoroliklar, inqilobiy tribunal.

1. Rossiyadagi 1917-yil fevral inqilobining Turkistonga ta'siri, O'lkada inqilobiy harakatlar. Mahalliy xalqlarning siyosiy faollashuvi

Rossiyada 1917-yil fevralida burjua-demokratik inqilob sodir bo'ldi, ko'p asrlik Romanovlar sulolasi hukmronligi ag'darildi. Mutloq

monarxiya siyosiy tuzumning barham topishi Rossiya imperiyasi va uning turli hududlarida ham ijtimoiy-siyosiy vaziyatning keskin o'zgarishga olib keldi. Buning natijasida Rossiyada tarixda kamdan kam uchraydigan hodisa – ikki hokimiyatchilik vujudga keldi.

- burjuaziya vakillaridan iborat Muvaqqat hukumati.
- ishchi, askar, dehqon deputatlari soveti.

Agar burjuaziya Muvaqqat hukumati mamlakatni yuqoridan turib bosh-qaradigan organ sifatida faoliyat yuritib, asta-sekinlik bilan hokimiyatni o'z qo'liga olib borgan bo'lsa, ishchi, askar, dehqon deputatlari sovetlari esa hokimiyatni qo'yidan boshqarishda qatnashib bordilar. Ularning hokimiyat organi – Petrograd soveti xuddi shu yo'nalishda faoliyat yuritdi.

Rossiya imperiyasining mustamlakachilik asorati ta'sirida bo'lib kelgan Turkiston o'lkasi hayotida ham bu davrga kelib sezilarli tarixiy voqealar sodir bo'ldi. Mustamlakachilik boshqaruv organi Turkiston general-gubernatorligi tugatildi. Uning o'rniga Muvaqqat huqumatning 1917-yil 7-apre-lidagi qaroriga binoan kadet (Konstitutsion demokratik partiya 1905-yilning 17-oktabridagi podsho Nikolay II manifestidan keyin tuzilgan) burjuaziya partiyasi bo'lib, Muvaqqat hukumat shu partiya a'zolaridan tuzilgan edi. N.N.Shchechkin raisligida 9 kishidan (4 nafari yerli aholi) iborat Rossiya Muvaqqat hukumatining Turkiston qo'mitasi tashkil etildi. Viloyatlarda harbiy gubernatorlik tizimi barham topib, viloyat komissarligi instituti vujudga keldi. Shuningdek, Rossiyada faoliyati yuritayotgan bolsheviklar, menshiviklar (RSDRPning Martov tarafdorlari bo'lgan ozchilik qismi), eserlar (sotsial-inqilobchilar) partiyalarining Turkistondagi mahalliy tashkilotlari yetakchiligida o'lkaning bir qator yirik shaharlarida ishchi, askar deputatlari sovetlari tashkil topdi. Tez orada mahalliy aholi vakillaridan musulmon ishchi, askar deputatlari sovetlari ham tuzila boshladi. Muvaqqat hukumatning 1917-yil may oyi boshlaridagi farmoniga binoan, Turkistondan birinchi jahon urushi frontiga jalb qilingan mardikorlar o'z ona yurtlariga qaytib kela boshladi.

Fevral inqilobi Turkiston aholisi tomonidan zo'r hayajon bilan kutib olindi. Turkiston qo'mitasi tomonidan e'lon qilingan Ozodlik, Tenglik, Birodarlik shiorlari Rossiyaning mustamlakachilik siyosatidan norozi musulmonlar qalbida yorqin kelajakka umid uyg'otdi. O'sha paytda nashr etilgan «Hurriyat» gazetasida shunday yozilgan edi. «Biz so'z erkinligi, matbuot erkinligiga egamiz. endilikda haqiqatni aytgan va yozgan paytlarimizda og'zimizni yopishmaydi. O'z huquqlarimizni talab

qilgan paytda quloq solishadi»². Biroq keyingi voqealar ko'rsatganidek fevral inqilobi natijasida hokimiyatga kelgan Muvaqqat hukumat bergan va'dalarini to'liq amalga oshirmadi. Muvaqqat hukumat o'lkada nafaqat boshqaruvning eski harbiy mustamlakachilik tizimini saqlab qolishga urindi, (ko'pgina organlar nomi o'zgarsada mohiyati o'zgarmadi, masalan politsiya, militsiya deb, ataldi) balki eski ma'muriyatni ham daxlsizlikda qoldirdi. Sovet tarixshunosligida 1917-yil mart oylaridagi musulmon aholisining siyosiy harakati haqida ayrim ma'lumotlarga kiritiladi, mahalliy aholini mustamlakachilarning imperiya tuzilmalariga qarshi kurashi, Turkistonning milliy uyg'onishidagi safarbarlik roli kamsitiladi. Jadidlar tomonidan mahalliy aholining siyosiy ongini o'stirish, hal qiluvchi kurashlarga etaklab borish maqsadida o'lkaning ko'plab shaharlarida vaqtli matbuot nashrlari chiqarila boshlandi. Masalan Toshkentda «Xurshid», «Sadoi Turkiston», «Turk eli», «Samarqandda», «Oyna», «Hurriyat», Buxoroda «Turon», «Buxoroi Sharif», Qo'qonda «Sadoi Farg'ona» nomli kabi matbuot nashrlari o'z sahifalarida markazdagi siyosiy vaziyatni joylardagi ahvolni yoritishda, mahalliy aholi ommasini siyosiy-g'oyaviy jihatdan tayyorlashda muhim rol o'ynadi. Abdulla Avloniy tomonidan Toshkentda 1917-yil apreldan chiqarila boshlagan «Turon» gazetasining ilk sonida «Yashasin xalq jumhuriyati» shiori birinchi bor yangragan edi.

Munavvar qori Abdurashidxonov boshchiligidagi jadidlar harakati bilan 1917-yil 14-martda «Sho'roi-Islomiya» tashkiloti tashkil etildi. Toshkentning o'sha kuni bo'lib o'tgan birinchi yig'ilishida tatar va qozoq xalqi vakillarini ham hisoblaganda 61 kishi qatnashdi. Yig'ilishda tashkilotning 15 kishidan iborat boshqaruv kengashi tasdiqlandi. Kengash tarkibiga Munavvar qori Abdurashidxonov (yetakchi), Abduvohid Qori, Kattaxo'ja Boboxo'jaev, Mulla Rizo Oxun Yo'ldoshxo'jaev, Abdusami Qori Hidoyatboyev, Ubaydulla Xo'jaev va boshqalar kiritildi. Bir vaqtning o'zida jadidlar sa'yi harakati bilan 1917-yilning aprel-iyul oylarida Samarqandda – «Klub Islomiya», Qo'qonda «Mirvajum Islom», Andijonda – «Ozod xalq», Kattaqo'rg'onda – «Ravnaqul islom» kabi bir qancha boshqa siyosiy tashqilotlar ham tashkil etildi³.

Turkiston istiqloli uchun kurashga bel bog'lagan va «Sho'roi Islomiya» ta'sirida faoliyat yuritgan jadidlarning bir qismi

² Qarang: Hurriyat. 1917-yil 16-aprel

³ Абдуллаев Р.М и др. Туркестан в начале XX вв. К истории истоков национальной независимости. -Т.: Шарк, 2000. - С. 22-24.

«Qadimchilar» nomi bilan atalar edi. 1917-yil iyuniga kelib «Qadimchilar», «Sho‘roi Islomiya» tarafdorlari bilan uzil-kesil aloqani uzib, «Sho‘roi Ulamo» tashkilotgini tuzdilar (uning rahbarlari Sherali Lapin va boshqalar, tashkilotga tegishli «Al - izoh» jurnali muharriri Abdumalik Hoji Nabiev). Bo‘linishning asosiy sabablari Turkistonning milliy mustaqilligiga erishish yo‘lidagi ikki xil qarama-qarshi taktik kurash masalasi edi. Konservativ, mutassib qarashlar nuqtayi nazaridan yondashgan «Qadimchilar» o‘lka mustaqilligini hukmron mustamlakachilarga qarshi faqat g‘ozovat, ya’ni qurolli kurash yo‘li bilan qo‘lga kiritishni yoqlar edilar. Jadidlarning ilg‘or nomoyandalari esa Rossiyada yuzaga kelgan qulay inqilobiy shart-sharoitlardan foydalanib, yurt mustaqalligini siyosiy vositalar orqali behuda qon to‘kmasdan, bosqichma-bosqich qo‘lga kiritishni istar edilar. Ularning demokratik Rossiya Federatsiyasi tarkibida Turkiston muxtoriyati tuzish talabi ham shu maqsadni ko‘zda tutar edi. «Sho‘roi Islomiya tashabbussi» bilan 1917-yilning 16-21 aprel kunlari Toshkentda Butunturkiston musulmonlarining 1-qurultoyi bo‘lib o‘tdi. Unda o‘lkaning barcha tub xalqlariga mansub 150 nafar delegat ishtirok etdi⁴. Qurultoyda kun tartibiga 16 ta masala qo‘yilishning o‘zi ham uning katta ahamiyata ega ekanligidan darak beradi. Qurultoyda – «Turkiston o‘lka musulmonlari sho‘rosini tuzish to‘g‘risida qaror qabul qilindi». Turkiston o‘lka musulmonlar Sho‘rosining birinchi yig‘ilishida uning markaziy organi-Markaziy Sho‘ro tuzildi. Mustafa Cho‘qayev Markaz raisi, Munavvar qori Rais muovini, Ahmad Zaki Validi kotib, M.Behbudiy, U.Asadullaxo‘jaev va boshqalar a‘zolar etib saylandilar. Markaziy Sho‘ro zimmasiga o‘lkadagi barcha tarqoq, o‘z holicha ish yuritayotgan nizom va dasturlarga ega bo‘lmagan uyushma va tashkilotlarni birlashtirish, faoliyatini muvofiqlashtirish vazifasi yuklandi. Buni uddalashda Markaziy Sho‘roning joylarda tashkil etilgan sho‘balari muhim rol o‘ynadi. Jumladan, Toshkent sho‘basini M.Abdurashidxonov, Samarqand sho‘basini M.Behbudiy, Farg‘on sho‘basini esa Nosirxon To‘ra Kamoloxon To‘ra o‘g‘li boshqardi. Shu tariqa Turkistonda uchinchi hokimiyat, Turkiston o‘lka musulmonlari Sho‘rosi paydo bo‘ldi. O‘lka musulmonlari vakillari 1917-yilning 1-2-mayida Moskvada bo‘lgan Butunrossiya musulmonlari 1 qurultoyida ishtirok etdilar. Qurultoyda Butunrossiya Musulmonlari Sho‘rosi, uning Ijroiya Qo‘mitasi ta’sis etildi. Ijroiya Qo‘mitasiga ulkamiz vakillaridan U.Asadullaxo‘jaev va I.Shoahmedovlar a’zo etib saylandilar.

⁴ Там же. С. 30.

1917-yilning 17-20-sentabr kunlari, Toshkentda bo'lib o'tgan Umum-turkiston musulmonlari vakillarining 3-qurultoyi o'lka xalqlari hayotda muhim rol o'ynadi. Unda 500 nafar vakil ishtirok etdi. Qurultoyda tarkibi 12 kishilik Turkiston o'lka Qo'mitasi, 24 kishilik «Mahkamai Sha'riya» (parlament) tashkil etildi. Qurultoyida «Sho'roi Islomiya», «Sho'roi Ulamo», «To'ron», «Ittihod» va shu kabi boshqa mahalliy milliy tashkilotlarni birlashtirib, ular negizida yagona «Ittifoqi Muslimin» siyosiy partiyasi tuzildi. Qurultoyida M.Behbudiy otashin nutq so'zlab, hammani jipslashishga da'vat etdi.

Shunday qilib Turkistonning ilg'or ziyolilari milliy istiqloлга erishish yo'lida o'lkadagi barcha vatanparvar kuchlarni birlashtirib, jipslashtirib harakat qilishga da'vat etgan edilar. Turkistonda ayrica faoliyat yuritgan, o'z nafsiga berilgan hamda muxolifatchilik ustuvor bo'lgan ayrim mahalliy milliy tashkilotlar mana shu yuzaga kelgan imkoniyatlardan unumli foydalana olmadilar. Bu esa shubhasiz, vaziyatni ustamonlik bilan o'z izmiga so'lib yuborishga intilayotgan bolsheviklarga qo'l keldi.

2. Turkistonda mustabid sovet hokimiyatining o'rnatilishi va uning shovinistik siyosati

Muvaqqat hukumatning mamlakatni jahon urushidan olib chiqa olmaganligidan bolsheviklar (RSDDRPning Marks g'oyasi asosida kommunistik jamiyat qurishni maqsad qilib qo'ygan V.I.Lenin tarafdorlari bo'lib, ular ko'pchilik bo'lganliklari uchun bolsheviklar deb atalgan. Leninga muxolifatda bo'lgan Martov tarafdorlari ozchilik bo'lganliklari uchun menshiviklari deb atalgan) ustamonlik bilan foydalandilar. Bolsheviklar ilgari surgan «Butun hokimiyat sovetlarga», «Yer dehqonlarga», «Xalqlarga tinchlik» shiorlari ularning hokimiyat tepasiga kelishlariga imkoniyat yaratdi. Rossiya poytaxti Petrogradda 1917-yilning 24-25-oktabrda davlat to'ntarishi sodir bo'ldi. Ushbu Davlat to'ntarishini Lenin boshchiligidagi bolsheviklari partiyasi amalga oshirdi. Petrograd Butunrossiya sovetlarining 2 qurultoyi chaqirilib, unda Lenin boshchiligidagi Sovet hukumati – Xalq Komissarlari Soveti tuzildi. “Sulh va Er to'g'risida”gi dekretlar qabul qilindi. Sovet hukumati nafaqat Markazda, balki shu bilan birga, sobiq Rossiya imperiyasi tasarrufidagi barcha hududlarda jumladan, Turkistonda ham o'z hokimiyatini o'rganitish harakatida bo'ldilar. Turkistonda sovet hokimiyatini o'rnatish g'oyatda murakkab jarayonda kechdi. Buning

boisi, avvalo Komunnistik g'oyaning mahalliy tub aholining qalbi va shuuriga singib ketmaganidir. Negaki bu zamin aholisi, bolsheviklar partiyasi dasturida nazarda tutilgan sotsialistik o'zgarishlar orqali hamma narsani umumlashtirishni yoqtirmasdi. Mahalliy xalq o'zining tarixan tarkib topgan, asrlar davomida shakllangan o'ziga xos turmush tarzini, yashash sharoitini, xo'jalik yuritish, idora qilish tartib-qoidalarini bir lahzada tubdan o'zgartirishni xohlamadi. Bu narsa uning ongi, tafakkuriga, milliy o'zligi va ma'naviy qiyofasiga mos kelmasdi. Ayniqsa, bolsheviklarning mafkurasi, (dinni inkor etish) uning hujumkor yo'nalishi, islom qadriyatlari doimo e'zozlanib kelingan bu yurt odamlarining ruhiyati va dunyoqarashi bilan singisha olmasdi. Bir so'z bilan aytganda, mahalliy aholi tabiiy ravishda kommunistik g'oyani qabul qilmadi va unga moyillik ko'rsatmadi. Biroq begona maslak va g'oyalar bolsheviklar partiyasi va uning Turkistondagi "yalovbardarlari" tomonidan kuch va zo'rlik bilan o'lka xalqlariga majburan singdirildi.

1917-yilning 27-oktabrida Petrogradga Muvaqqat hukumat ag'darilganligi haqida xabar yetib keldi. Turkistonda general Korovichenko boshchiligidagi Muvaqqat hukumatni ag'darib tashlash uchun temiryo'l ishchisi bolshevik V.S.Lyapin boshchiligidagi inqilobiy qo'mita tuzildi. Qo'zg'olon natijasida 1917-yilning 1-noyabrida Toshkentda Sovet hokimiyati g'alaba qozondi. General P.A.Korovichenko boshchiligidagi Muvaqqat hukumatning Turkiston Qo'mitasi a'zolari qamoqqa olindi. Ammo g'alaba shahar aholisiga qimmatga tushdi, ko'cha janglarida faqat sovet hukumati tafdorlaridan 79 kishi o'ldirildi. Milliy demokratiya (jadidlar) nomoyandalari bolsheviklarni zo'rlik bilan hokimiyatni egallashlariga salbiy munosabatda edilar. Milliy demokratiyaning taniqli vakillari Ubaydulla Xo'jayev va Sultonbek Xo'janovlar musulmonlarni milliy demokratik tashkiloti nomidan bolsheviklarni Toshkentda hokimiyatni zo'rlik bilan egallashlariga norozilik bildirishdi. Ular Turkiston xalqlari o'z taqdirларini o'zlari belgilashlari zarurligini bildirishdi⁵. Turkiston o'lkasida sovet hokimiyatini o'rnatish jarayoni qonli, fojiali voqealar bilan bog'liq holda kechdi. Jumladan, Farg'ona viloyatida sovet hokimiyatini o'rnatish jarayonida. Marg'ilonda 7 ming, Andijonda 6 ming, Namanganda 2 ming begunoh kishilar qirg'in qilindi. Samarqand, Kattaqo'rg'on, Yangi Buxoro (Kogon) va boshqa shaharlarda ham sovet hokimiyati o'rnatildi.

⁵ Абдуллаев Р.М и др. Туркестан в начале XX вв. К истории истоков национальной независимости. Т.: Шарк, 2000, С. 64-68

Jumladan, 1917-yilning 1-dekabridan 2-dekabriga o'tar kechasi Samarqand viloyatida ham sovet hokimiyati to'liq o'rnatildi⁶.

Turkistonda sovet hokimiyati organlarini tuzish vaqtida ham bolshevik yo'lboshchilarining ulug'davlatchilik va shovinistik siyosati to'la kuch bilan nomoyon bo'ldi. 1917-yilning 15-noyabrida Toshkentda Turkiston ishchi, askar va dehqon deputatlari sovetlarining 3 qurultoyi ochildi. Qurultoyni o'ng eserlar vakili K.Ya.Uspenskiy kirish so'zi bilan ochdi. Unda turli partiya vakillari bo'lgan 114 delegat ishtirok etdi. Unda bolshevik F.I.Kolesov boshchiligidagi Turkiston Xalq Komissarlari Soveti tuzildi. Hukumat tarkibida 8 o'rin eserlarga, 5 o'rin bolsheviklarga, 2 o'rin maksimalistlarga berildi. Turkistonni birinchi sovet hukumati tarkibiga Turkiston aholisini 95 % tashkil etuvchi tub joy aholisidan birorta ham vakil kiritilmadi⁷. Ushbu holatni musulmon aholisini ishchi, askar va dehqon deputatlari soveti bilan mustahkam aloqada emasligi hamda yerli aholi orasida ishchilar sinfi deyarli yo'q ekanligi bilan izohlashdi. Turkiston jadidlarini taniqli vakili Mahmudxo'ja Behbudiy Oktabr davlat to'ntarishdan oldin bolsheviklar partiyasini «byurokratiya mustabid» deb atab, bolsheviklar qurmoqchi bo'lgan tuzum Turkiston uchun nafaqat yaroqsiz, balki xavfli ekanligin bildirgan edi⁸.

Sovet hokimiyati Rossiyada bo'lgani singari Turkistonda ham inqilobiy aqidalarga eng avvalo sinfiylik tamoyillariga amal qilishdi. Asosiy inqilobiy kuch – proletariat va kambag'al dehqonlar, aholining boshqa qatlamlari esa reaksiyon va ekspluatator guruhlar deb e'lon qilindi. Sovet hokimiyatning mahalliy aholining xususiy mulklarini tortib olish, hamma narsani Sovetlar manfaati yo'lida umumlashtirish yo'lida amalga oshirgan g'ayritabiiy faoliyati pirovard oqibatda o'lka xalqlarining keskin norozilik harakatlarining kuchayishga sabab bo'ldi.

1917-yilning 2-noyabridagi RSFSR Xalq Komissarlari Sovetining «Rossiya xalqlari huquqlar Deklaratsiyasida «Rossiya xalqlarining o'z taqdirlarini o'zlari ham qilishlari» e'lon qilingan edi. Mana shu Deklaratsiya asosida 1917-yilning 20-noyabrida RSFSR Xalq Komissarlari Soveti Rossiya va Sharqning musulmon aholisiga murojatnoma e'lon qildi. Unda shunday deyilgan edi. «Biz sizga Rossiya va Sharqning mehnatkash va mazlum musulmonlari, Volgabo'yi va Qrim-tatarlari,

⁶ Samarqand Viloyat Davlat arxivi, 1685-jamg'arma. 1-ro'yxat, 397-yig'ma jild, 1-2 varaqlar.

⁷ Абдуллаев Р.М и др. Туркестан в начале XX вв. К истории истоков национальной независимости. -Т.: Шарк, 2000. - С. 70-76

⁸ Алимов Д.А., Голованов А.А. Узбекистан в 1917-1990 годы: противоборство идей и идеологий. -Ташкент, 2002. С. 19-20.

Sibir va Turkiston qirg'izlari va sartlari, Kavkazorti turklari va tatarlari, Kavkaz chechenlari va tog'liklari bundan buyon sizning e'tiqod va urfodatlarinigiz, milliy va madaniy muassalarinigiz erkin va daxlsiz deb, e'lon qilinadi»⁹.

Turkistonning vatanparvar rahnomalari tashabbusi bilan 1917 yilning 26-noyabrida Qo'qonda o'lka musulmonlarining IV qurultoyi chaqirildi. Qurultoyining dastlabki kunida Farg'onadan 150, Sirdaryo viloyatidan – 22, Samarqand vilotidan – 21, Buxorodan – 4, Kaspiyorti viloyatidan 1 ta delegat qatnashdi. Keyinchalik delegatlar soni oshib 203 taga etdi. Qurultoyda viloyatlardan tashqari «Sho'roi Islomiya», «Sho'roi Ulamo» tashkilotlaridan, musulmon harbiylari Sho'rosidan, yahudiylarning «Paoley-Sion» tashkilotidan hamda mahalliy yahudiylardan ham vakillar qatnashdi¹⁰.

Qurultoy Turkistonda yashab turgan turli millatga mansub aholi Rossiya inqilobi da'vat etgan xalqlarning o'z huquqlarini o'zlari belgilash xususidagi irodasini namoyon etib, Turkistonni Fedaretiv Rossiya respublikasi tarkibida hududiy jihatdan muxtor deb, e'lon qiladi, shu bilan birga muxtoriyatning qaoror topishi shakllarini ta'sis majlisiga havola etadi, deb qaror qildi. Shundan so'ng qurultoy «Turkistonda yashab turgan milliy ozchilik aholi huquqlarining muttasil himoya qilinishini tantanali ravishda e'lon qiladi. Yangidan tarkib topayotgan davlat «Turkiston Muxtoriyati» deb ataladigan bo'ldi. Qurultoyda Turkiston Muxtoriyatining hokimiyat organi Muvaqqat Kengash tuzildi. Muvaqqat Kengash tarkibi 12 kishidan iborat etib belgilandi. Dastlab unga quyidagi nomzodlar kiritildi: M.Tinishbayev – bosh vazir ichki ishlar vaziri, mutaxassisligi muhandis¹¹, Islom Sultan Shoahmedov – bosh vazir o'rinbosari, mutaxassisligi huquqshunos; Mustafa Cho'qaev – tashqi ishlar vaziri (keyinchalik bosh vazir) mutaxassisligi huquqshunos; Ubaydulla Xo'jaev – harbiy vazir, mutaxassisligi huquqshunos; Yurali Agayev – yer va suv boyliklari vaziri, mutaxassisligi agronom; Obidjon Mahmudov – oziq-ovqat vaziri; siyosat va davlat arbobi; Abdurahmon Urazayev – ichki ishlar vaziri o'rinbosari mutaxassisligi huquqshunos; Salomon Abramovich

⁹ Абдуллаев Р.М и др. Туркестан в начале XX вв. К истории истоков национальной независимости. -Т.: Шарк, 2000, С. 81.

¹⁰ Qozoq taraqqiyoparvarlari, 1917 yil dekabrddda Orenburgda syezd o'tkazib «Alash-O'rda» avtonom Respublikasini tuzdilar, uning hukumati tarkibi. M.Tinishpayev ham kiritildi. SHu munosabat bilan M.Tinishpayev «Alash O'rda» poytaxti Semiplatinska ketadi. Turkistan. Muxtoriyati hukumati raisi etib S.Cho'qayev saylandi.

¹¹ Абдуллаев Р.М и др. Туркестан в начале XX вв. К истории истоков национальной независимости. Т.: Шарк, 2000. С. 81-82

Gertsfel'd (Gershfel'd) – moliya vaziri, mutaxassisligi huquqshunos. Hukumat tarkibiga yevropalik aholi orasidan yana to'rtta vakil kiritilishi belgilab qo'yilgan edi. Qurultoyining yana bir xizmati, bu uning tomonidan Turkiston Milliy Majlisi (parlament) tuzilganligi bo'ldi. Milliy Majlis tarkibiga Muvaqqat Kengash a'zolaridan tashqari o'sha davrning atoqli arboblari: T. Norbutabekov, S.Sharifxo'jev, Nosrxonto'ra Kamolxonto'ra o'g'li, Mahmudxo'ja Behbudiy, Ali-xonto'ra Shokirxonto'ra o'g'li, Sobirjon Yusupov, Odiljon Umarov singari yurt peshvolari ham saylangan edilar. 1917-yil 13-dekabrida Toshkentda muxtoriyatni yoqlab o'tkazilgan katta miting qizil askarlar tomonidan bostirilib, 16 kishi otib o'ldirilgan edi. Bu Turkiston muxtoriyatiga nisbatan uyushtirilgan dastlabki suiqasd edi.

1917-yilning 25-dekabrida Qo'qonda o'lka musulmon ishchi, askar, dehqonlarning favqulodda qurultoyi boshladi. Unda 200 ga yaqin kishi ishtirok etdi. Qurultoy o'zining 27-dekabrdagi so'nggi ish kunida Petrogradga, Xalq Komissarlari Soveti raisi V.I. Lenin nomiga telegramma yo'lladi. Unda Turkiston muxtoriyatini e'tirof etilishi Toshkent Xalq Komissarlari Sovetiga hokimiyatini Turkiston muxtoriyati Muvaqqat Kengashiga topshirish to'g'risida farmoyish berishi so'ralgan edi. Ammo 1918-yilning 19-26-yanvarida bo'lib o'tgan Turkiston o'lka Sovetlarining V s'ezdi V.I.Lenin tavsiyasi asosida muxtoriyat hukumatini, uning a'zolarini qonundan tashqari holatda deb hisobladi va muxtoriyat rahbarlarini qamoqqa olishga hukm qildi. Turkiston Muxtoriyatga qarshi amaliy tajavuz 1918-yil 31-yanvarda boshlandi. Muxtoriyat hukumatida ham o'zaro kelishmovchiliklar yuz berdi. 18-fevralda «Ulamo» jamiyati tashabbusi bilan davlat to'ntarishi sodir etildi. Mustafa Cho'qayev boshchiligidagi hukumat ag'darildi. Hukumat boshqaruvi Qo'qon shahar militsiyasi boshlig'i Kichik Ergash qo'liga o'tdi. 1918-yilning 19-21-fevral kunlari Qo'qon xalqiga qarshi uch kunlik qirg'in amalga oshi-rildi. Ushbu qirg'in oqibatida Qo'qon shahrida 10 mingga yaqin kishi o'ldirildi. «Ulug' Turkiston» gazetasining o'sha kunlardagi sahifasida «Qo'qon hozir o'liklar shahridir» degan jumlani uchratishimiz mumkin¹². 1918-yilning 22-fevralida Rus-Osiyo banki binosida Turkiston Muxtoriyatini taslim bo'lganligi haqida shartnoma imzolandi. Kelishuvga binoan barcha qarshilik ko'rsatuvchi fuqarolar qurol-yarog'larini topshirib, O'lka Xalq Komissarlari Soveti va uning mahalliy organlarini tan oladigan bo'ldi.

¹²Алимов Д.А., Голованов А.А. Узбекистан в 1917-1990 годы: противоборство идей и идеологий. Ташкент, 2002. С. 22.

O‘z navbatida Sovet hukumati harbiy harakatlar natijasida vayron etilgan muassalarni tiklash va kambag‘al aholiga yordam berishga va‘da berdi. Qizil askarlar Qo‘qondan bir eshelon talon-taroj etilgan moddiy boyliklar va asirga olinganlarni olib ketishdi. Shaharda Harbiy Sovet qarori bilan to‘plar bilan ta‘minlangan harbiy qismlar qoldirildi¹³. Shunday qilib Turkiston xalqlarining milliy mustaqil davlati Turkiston Muxtoriyati Sovet hokimiyati tomonidan yo‘q qilindi. Ammo, ushbu holat Turkistonni vatanparvar ug‘lonlarini mustabid tuzumga qarshi keng qo‘llaniladigan qurolli qarshilik harakatidan biri bo‘ldi.

3. Turkistonda qarshilik harakatining boshlanishi, uning mohiyati va harakatlantiruvchi kuchlari.

Turkistonning yaqin o‘tmishi tarixida yorqin sahifa yozgan hamda xiyla uzoq davom etgan, fojiali voqealarga to‘lib-toshgan sovet hokimiyatiga qarshi ko‘tarilgan qurolli harakatning mazmun-mohiyatini sovet mustamlakachilari muttasil buzib, soxtalashtirib keldilar. U sovet tarixshunosligida «bosmachilar harakati», «aksil inqilobiy kuchlar bosqini», «bur to‘da yurt buzg‘unchilari harakati» singari nomlar bilan ta‘riflab kelindi. Biroq xalqimizda «oyni etak bilan yopib bo‘lmaydi» deyilganidek, ulug‘ ajdodlarimizning Vatan, el-u yurt erki, ozodligi va mustaqilligi uchun olib borgan mardona kurashi to‘g‘risidagi tarixiy haqiqat milliy istiqlol sharofati bilan to‘liq tiklanib, o‘z haqqoniy, xolis bahosini oldi. Bu harakat sovetlar mafkurasi to‘qib chiqargan shunchaki «bosmachilar» harakati emas, balki sovet hokimiyatining zo‘ravonlikka asoslangan siyosati va amaliyotiga qurolli qarshilik ko‘rsatish harakatidir.

Ushbu harakatning Turkiston zaminida yuzaga, kelishinig muhim ijtimoiy omillari, sabablari nimalardan iborat edi? Nega 1918-yil bahorida Farg‘ona vodiysida boshlangan bu qurolli harakat asta-sekin alanga olib, Turkiston (O‘zbekiston)ning keng hududlari bo‘ylab yoyildi?

Xalqimiz 1917-yilda sodir etilgan fevral va oktabr o‘zgarishlarga katta umid bog‘lagan edilar. Turkistonni milliy vatanparvar kishilari bolsheviklar va‘dalariga ishonib o‘lkada mustaqil davlat tuzishni rejalashtirgan edilar. Biroq sovet hokimiyati o‘rnatilib, mustahkamlana borgan sayin bolsheviklar dohiylarini ikkiyuzlamachilik, munofiqlik

¹³ Абдуллаев Р.М и др. Туркестан в начале XX вв. К истории истоков национальной независимости. Т.: Шарк, 2000. С. 108

qiyofasi ham ochilib borganligi, mahalliy xalqqa butunlay yot kommunistik mafkurani bayroq qilib olgan Sovet hokimiyati amaldorlarining aholi milliy qadriyatlarini, udumlari, diniy e'tiqodlarini tahqirlanishi; o'lkada xalqlarining xohish-irodasi bilan vujudga kelib ularning milliy manfaatlarini yo'lida ilk qadamlar qo'yib borayotgan Turkiston Muxtoriyatining qonga belanishi, Sovet hokimiyatining aholi xususiy mulkini tortib olish va davlat tasarrufiga olishga qaratilgan iqtisodiy siyosati va boshqa omillar sabab bo'lgan. Turkiston Muxtoriyati yo'q qilingandan keyin Kichik Ergash yana turt kun mobaynida qizil askarlarga qarshi jang olib bordi va yengilib Qo'qondan 20 km uzoqlikdagi Bachkir qishlog'iga yashirinishga majbur bo'ldi. U bu yerda mustahkamlanib qizil askarlarga qarshi kurashni davom etkazdi. Shunday qilib, 1918-yil fevral oyining so'nggi o'n kunligida qariyb yigirma yil davom etgan Turkiston xalqlarini bolsheviklar va sovet rejimiga qarshi olib borgan qurolli kurashi boshlandi. Ushbu harakatning g'oyaviy jihatdan musulmon ruhoniylarning vatanparvar qismi hamda "jadid"lar qullab-quvvatlab turgan. Qurolli harakatni har tomonlama qullab-quvvatlashda, faoliyatlarni tartibga solishda jadidlar va musulmon ruhoniylarning vatanparvar qismi tomonidan tashkil etilgan "Sho'roi Islomiy", "Milliy ittihot" kabi tashkilotlar ham muhim ahamiyatga ega bo'lgan"¹⁴. 1918-yilning mart oyiga kelganda Farg'ona vodiysida 40 ga yaqin mustaqil qo'rboshilar faoliyat yuritgan. Marg'ilon atroflarida SHermuhammadbek va Nurmuhammedbek; Namangan uyezdida – Omon Pahlavon, Qobil, Sotiboldi Qozi Rahmonqul; Ush atroflarida – Xolxo'ja; Andijon uyezdida – Oxunjon; Andijon shahar atrofida – Parpi va boshqalar qizil armiyaga qarshi qurolli harakatni avj oldirganlar, 1918-yilning kuzida Kichik Ergash nazoratida har birida 20 tadan 1800 tagacha yigiti bo'lgan 70 ta qo'rboshi otryadlari mavjud edi. Boymirza Xayitning ta'kidlashicha 1918-yilda Ergash qo'rboshida 18 ming yigit, Madaminbekda – 5 ming, Shermuhammadbekda – 6 ming, Xolxo'jada – 3 ming, Omon Pahlavonda – 2,5 mingdan ko'p, Parpida – 3,6 ming, Muhiddinbekda – 4,5 ming, Nurmuhammedbekda – 3,8 ming, Jonibekda – taxminan 5,7 ming yigit mavjud edi. Umuman o'sha davrda 9 ta yirik qo'rboshida 52 ming yigit mustabid tuzumga qarshi janglar olib borgan"¹⁵. Umumiy maqsad va vazifalarni birgalikda aniqlash asosiy harakatlarni muvofiqlashtirish yo'li bilangina tish-tirnog'igacha

¹⁴Qarang:: Ражабов К.К. Вооруженные движения в Туркестанском крае против советского режима.[1918-1924]. Автореф.дисс...докт.ист.наук. Ташкент, Институт История АНУз, 2005.

¹⁵ Абдуллаев Р.М и др. Туркестан в начале XX вв. К истории истоков национальной независимости. Т.: Шарк, 2000, С. 164-165

qurollangan sovet qushinlarini yengish, yurt mustaqilligini qo‘lga kiritish mumkin edi. Shu bois jang-u jadallar davrida qo‘rboshlarning bir necha bor qurultoylari chaqirilib, ularda muhim hayotiy masalalar muhokama qilindi. Dastlab shunday qurultoy 1918-yil martida Qo‘qon uyezdining Bachqir qishlog‘ida o‘tkazildi. Unda Katta Ergash butun Farg‘ona vodiysi qurolli harakatning rahbari etib saylandi. Madaminbek va Shermuhammedbek esa uning o‘rinbosarlari etib saylandi. Harakat ko‘lami o‘sib kengayib, borishi, uning safiga yangi ijtimoiy tabaqa vakillarining kelib qo‘shilishi, tabiiy sur‘atda, uning oldiga o‘lkan mas‘ul vazifalarni qo‘yib yangi muammolarni keltirib chiqardi. Ularni hal etish esa kurash rahnomalaridan katta matonat, kuchli iroda, yuksak harbiy mahorat, tashkilotchilik qobiliyati va uzoqni ko‘ra bilish salohiyatini nomoyon qilishni taqozo etar edi. Farg‘ona qo‘rboshlari ichida Madaminbek Ahmadbek o‘g‘ligina mana shunday noyob fazilatlar sohibi ekanligi bilan ajralib turar edi. Navqiron yoshda yurt kezgan, yuksak harbiy sarkardalik iste’dodiga ega Madaminbek (1892-1920) tez orada vodiy kurashchilari sardoriga aylandi. Sovetlarning rasmiy hujjatlarida ta’kidlanishicha o‘z oldiga sovet hokimiyatini ag‘darish va Farg‘ona muxtoriyatini tiklash vazifasini qo‘ygan Madaminbek tadbirkor siyosatchi va uddaburon tashkilotchi fazilatlariga ega edi».

Sovet Turkistoni va Rossiya ma’murlari 1918-1919-yilning o‘rtalariga qadar qurolli qarshilik harakati namoyondalarni «qaroqchilar to‘dasi», «banditlar» kabi nomlar bilan atashgan. Ammo keyinchalik mustabid tuzumni ag‘darib tashlashni oldiga maqsad qilib qo‘ygan keng qamrovli harakat ekanligini anglanlaridan keyin sovet rasmiy hujjatlarida ushbu harakatga nisbatan «bosmachilar harakati» degan nom qo‘llanila boshlandi. Ushbu harakat nomoyandalari esa o‘zlarini ozodlik kurashchilari, o‘z vatanlarini bosqinchlardan ozod etuvchilar deb hisoblashgan. Masalan, Farg‘ona vodiysi qo‘rboshilarining yetakchilaridan biri Shermuhammedbek «Ushbu harakat Temur, Ulug‘bek, Navoiy vatanini Moskva hukmronligidan ozod etish uchun qilinayotgan harakatdir» degan edi. Qurolli harakat qatnashchilari «Turkiston – Turkiston xalqlarining vatani. Dushmanni mamlakatdan haydab chiqaramiz», «Turkiston – bizning vatanimiz», «Turkistonni dushmanidan turkistonliklar ozod etishadi» kabi shiorlar ostida jang olib borishgan¹⁶. Manbalarda qurolli harakatda qancha odam qatnashganligi haqida bir-biriga qarama-qarshi ma’lumotlar keltiriladi. Sovet

¹⁶ Там же. С. -.165.-166.

tarixchilari ma'lumotlarida keltirilishicha, ularning soni 6 mingdan 60 ming kishigacha yetadi. Angliyalik taraxchi Glenda Frezerning ta'kidlashicha, 1922-yilning noyabrida Turkistondagi Qizil armiya jangchilarining soni 100 ming kishi bo'lib, ularga qarshi 60 ming yigit, jumladan Farg'ona vodiysida – 26 ming yigit jang olib borgan. 1918-1923-yillarda Farg'ona vodiysida qurolli harakat qo'atnashchilarining 10 ta quroltoyi o'tkazilgan. Ushbu anjumanlarda tashkiliy masalalar ya'ni rahbarlar saylangan, qo'rboshilar o'rtasida ta'sir doiralari bo'lib olingan. Hujum qilish rejalari tuzilgan¹⁷.

1919-yilning kuziga kelib, Farg'ona vodiysida Madaminbek lashkarlarining jangovor harakatlari keng hududlarga yoyildi. Bu davrga kelib Monstrovning Rus krestyanlari (dehqonlari)dan tashkil topgan ancha ta'sirli harbiy qismlari Madaminbek kuchlari bilan birlashdi. Bu hol xalq kurashining nafaqat ijtimoiy tarkibiga, balki ayni chog'da milliy tarkibiga ham sezilarli ta'sir ko'rsatar, uning maqsad va vazifalariga yangicha yondashishni taqozo etar edi. Gap shundaki bunga qadar sovetlarga qarshi harakat saflarida o'zbeklar, tojiklar, qozoqlar, qirg'izlar, turkmanlar, uyg'urlar, qoraqalpoqlar singari yerli millat vakillari kurashib kelayotgan bo'lsalar, endilikda unga sovetlar siyosatidan keskin norozi bo'lgan rus dehqonlari ham qo'shilgan edilar. Harakat tarkibidagi bu o'zgarish 1919-yil oktabrda Pomirning Ergashtom ovulida Madaminbek tarafdorlari tashabbusi bilan tuzilgan «Farg'ona Muvaqqat Muxtoriyat hukumati» tuzilishida ham o'z ifodasini topgan edi. Hukumat tarkibi 24 kishida iborat bo'lib, uning 16 vakilini musulmonlar 8 vaklini ruslar tashkil etar edi. Farg'ona hukumati boshlig'i va musulmon qushinlari bosh qo'mondani etib Madaminbek saylangan edi. Biroq afsuslanarli jihati shundaki, mazkur Muvaqqat hukumat o'z faoliyatini amalda uddalay olmadi. Buning boisi birinchidan, uning mutasaddilarining boshi urush harakatlaridan chiqmadi. Ikkinchidan, u biror bir xorijiy davlat bilan diplomatik aloqa o'rnatish imkoniyatiga ega bo'la olmadi. Bu esa tabiiyki, uning o'z qobig'iga o'ralib, amaliy faoliyat yuritishiga imkon bermadi.

1919-yil oktabr oyi oxirlarida Andijonga yaqin Oyim qishlog'ida to'plangan vodiy qo'rboshilarining qurultoyida vodiya harakat qilayotgan 150 ga yaqin jangovar qismlarni o'z ta'sirida ushlab turgan 4 yirik lashkarboshi: Madaminbek, Ergash, Shermuhammadbek, Xolxo'ja eshon qo'minlarini birlashtirishga kelishildi. Qurultoyda Islom qo'shinlarining bosh qumondoni – «Amir al-muslimin» etib

¹⁷ Там же. С. -.169-170

Madaminbek saylandi. Biroq bu kelishuv, ahdlashuv ham mustahkam bo'lib chiqmadi. Ular o'rtasidagi sansolarlik, o'zaro ichki ziddiyatlar o'z salbiy ta'sirini ko'rsatmasdan qolmadi. Masalan Xolxo'ja eshon tez orada o'z kuchlarini ajratib, mustaqil faoliyat ko'rsata boshladi. Vodiydagi jangovar harakatlarning keyingi borishi tashabbusning ko'proq tajovuzkor sovet qo'shinlarining qo'liga o'tishiga xalq ozodlik kurashishning pasayib, so'nib borishiga olib keldi. Buning sababi birinchidan, sovet hukumati qurolli harakatga juda katta miqdordagi harbiy kuch jalb etgan bo'lsa, ikkinchidan, sovet hukumati joylarda milliy ozodlik uchun kurash olib borayotgan vatanparvarlarga qarshi targ'ibot-tashviqotni avj oldirish, ularni badnom qilishga uranishlari (Masalan, qizil askarlar «bosmachilar» kiymida xalqni talagan hollari bo'lgan) yaxshi natija bergan. Bundan tashqari, sovet hukumati milliy-diniy qadriyatlarni qisman qayta tiklashgan. (Masalan 1919-yilda yopilgan qozi sudlari yana tiklangan). Yuqorida ta'kidlaganimizdek qo'rboshilar o'rtasidagi ziddiyatlar ham qizil askarlar uchun qo'l kelgan. 1920-yil yanvaridan qizil armiya qismlari Ergash qo'rboshi kuchlariga zarba berib, uning tayanch markazi – Bachqirni egalladi. (Bu erda Katta Ergash yoki Mulla Ergash janglarning birida halok bo'lgan). Xuddi shu vaqtda Sovet qo'shinlari Monstrovning dehqonlar armiyasini tor-mor etib, Gulcha qal'asini egalladi. Monstrovning o'zi asir olindi. Shuningdek, fevral oyida G'arbuva-Qoratepa – Shahrison yo'nalishida qizil armiya qo'shinlari Shermuhammadbek lashkarlariga kuchli zarba berilgan. Buning natijasida Shermuhammadbek yengilib, Oloy vodiysi tomon chekindi. Ayni paytda Madaminbek askarlari ham Norin va Qoradaryoning qo'yilish joyida mag'lub bo'ladi.

Sovet qo'shinlari qumondonlari vodiysiga harakatni siyosiy kelishuv yo'li bilan to'xtatish choralarini ham ko'rdilar. Ular qo'rboshilarga vakil yuborib, sulh tuzishni taklif etdilar. Og'ir murakkab voqealar sharoitida ba'zi qo'rboshilarning sovetlar tomoni bilan kelishuv yo'lini tutishi tushunarlidir. Chunonchi, Madaminbek 1920-yil martida Sovet qumondonligi bilan muzakora olib boradi va sulh imzolab o'z harakatlarini to'xtatadi. Bu sulh shartlariga asosan Madaminbek va uning 1200 nafardan ziyod askar yigitlarining daxlsizligi, o'z qurol-yarog'lariga ega bo'lishi, kerak bo'lganda ularning vodiya tinchlik, barqarorlik o'rnatishda faol ishtirok etishi ta'kidlangan edi. Garchand sulhning bir qator shartlari keyinroq Sovet qumondonligining makkorona xatti-harakati bilan o'zgartirilgan bo'lsada biroq Madaminbek bu kelishuvga, uning mahalliy xalq uchun foydali,

manfaatli bo'lishiga ishongan edi. Shu bois, u o'zining boshqa sofdoshlariga ham shunday yo'l tutishni maslahat beradi. Biroq Shermuhammadbek va Xolxo'ja o'z huzurlariga muzokara uchun kelgan yurtning mard o'g'lonini sotqinlik va xoyilikda ayblab 1920-yilning 14-mayida o'ldirishdi. Katta Ergash (Mulla Ergash)ning vafoti haqida sovet va chet el manbalarida bir-biriga qarama-qarshi turli ma'lumotlar keltiriladi. Masalan, Sh.A.Shamagdiyev Ergash qo'rboshi 1920-yil iyun oyida taslim bo'ldi deyilsa, A.I.Zvelev uning 1919-yil 3-iyulda taslim bo'lib, 1920-yilning yanvar oyida otib tashlandi, degan ma'lumot mavjud. Boymirza Hayit esa Ergash qurboshi 1921-yilda qo'lga olinib, otib tashlanganligini bildiradi. Keyingi izlanishlar natijasida Ergash qo'rboshi 1921-yilning 16-dekabrida Xonobodda qizil askarlar bilan jangda o'ldirilganligi ma'lum bo'ldi. 1923-yilning boshlarida Shermuhammadbek ukasi Normuhammadbek bilan birgalikda Afg'onistonga o'tib ketishga majbur bo'ldi. 1923-yilning yanvar oyidagi Shahrixon shahridagi Farg'ona vodiysidagi qo'rboshlarining qurultoyida Snermuhammadbek Afg'onistonga ketganligi uchun Islom Pahlavon bosh qumondon etib saylandi. O'sha vaqtda Islom Pahlavonga 20 ga yaqin qo'rboshi buysangan. 1923-yilning oxirlarida qizil askarlar bilan bo'lgan janglarning birida Islom Pahlavon yengilib, asir olingan va o'ldirilgan¹⁸. 1924-yilga kelib Farg'ona vodiysidagi kichik qo'rboshi guruhlar faoliyat yuritgan bo'lsada, qurolli harakat rasman tugatilgan edi.

Turkistonni sovet hokimiyati ma'muriyatida yuqori lavozimlarida ishlagan tub yerli millat vakillari Turkistonndagi qurolli harakat haqida doimo o'zlarini xolis fikrlarini bildirishgan (Bolshevistik aqidalarga o'ta sodiq vatanparvarlik tuyg'ularidan yiroq kishilardan tashqari) TASSR (Turkiston Avtonom Sovet Sotsialistik Respublikasi) XKS "Xalq Komissarlari soveti" raisi Qayg'usiz Otoboev Markaziy Ijroiya Qo'mitasining 4-plenumida so'zlagan nutqida bu harakatni qo'yidagicha xalq qo'zg'olini sifatida baholagan edi: «Biz 4 yil davomida bu harakatga hatto to'g'ri baho berishni ham bilmadik, u xalq qo'zg'uloni bo'lgani holda bosmachilik deb, atadik». Umuman tadqiqotlar natijalaridan ma'lum bo'lishicha Farg'ona vodiysida 1918-1924-yillardan qurolli harakat davrida 500 mingga yaqin milliy mustaqillik uchun kurash olib borgan matonatli kishilar hamda ularni qo'llab-quvvatlagan tinch aholi vakillari nobud bo'lishdi. Samarqand viloyatidagi qurolli harakatga Ochilbek, Bahrombek, Hamroqulbek,

¹⁸ Там же. С. -.174.-180.

Qahhorbek, Sariqulboy kabi qo'rboshi guruhlari yetakchilik qilishgan va ular halq tomonidan qo'llab-quvvatlangan. Samarqand viloyatidagi qurolli harakat ham rasman 1924-yilda tugatilgan¹⁹

Buxoroda (1920-1924-yillarda Buxoro Sovet Respublikasi) ham sovet hokimiyatining zo'ravonlik siyosati mahalliy xalqlarning qarshiligiga uchradi. Buxorodagi qurolli harakatga Ibrohimbek, Davlatmandbek, Mulla Abdulhaqqor, Doniyorbek, Fuzayl Maxsum singari vatanparvar insonlar rahnomolik qilganlar. G'arbiy Buxoroda Mulla Abdulqahhor (1884-1924-y) yetakchiligidagi harakat safida 20 ga yaqin qurboshi dastalari (O'rmon Polvon, Metan Polvon, Naim Polvon, Shukur Xo'ja va boshqalar) birlashgan edi.

Bu xalq lashkarlari G'ijduvon, Shofirkon, Vobkent, Romitan tumanlari va Nurota tog'larida faol harakat qilganlar, Mulla Abdulqahhor kuchlari xalqning keng ijtimoiy tabaqalaridan doimiy madad olib to 1924-yil kuzigacha ona-yurt dushmanlariga qarshi to'xtovsiz kurash olib borgan. Uning o'zi ham Qizilqumda qizillar bilan bo'lgan tinimsiz janglarda halok bo'ldi. Sharqiy Buxoroda Sovetlar hokimiyati zo'ravonligiga qarshi yo'nalgan harakat 1930-yillar o'rtalarigacha davom etdi. Sharqiy Buxoro hududlari bo'ylab keng yoyilgan harakatlarning taniqli (u 1922-yil yozida Boljuvonda haloq bo'lgan) yo'lbo'shchisi Ibrohimbek (1889-1932), Anvar Pasha bo'lib, ularning umumiy qo'l ostida o'n minglab xalq qasoskorlari jamlangan edi. Fuzayli Maxsum, Davlatmandbek, Qulmuhammadbek, Fazliddin kabi o'nlab qo'rboshilar o'z jangovar yigitlari bilan jon fido etib kurashdilar. Biroq o'lkada mustahkam o'rinish olgan sovetlar hokimiyati va uning yaxshi qo'rollangan muntazam qizil qo'shinlari, oxir-oqibatda, bu harakati bostirishga muvaffaq bo'ldi. Xususan, 1931-yil iyunda Ibrohimbek lashkari mag'lubiyatga uchrab, uning o'zi qo'lga olinishi bilan Sharqiy Buxoro yerlaridagi qo'rolli qarshilik ko'rsatish deyarli barham topdi.

Sovet tadbirlari va boshqaruvidan norozi bo'lgan, diniy va ma'naviy qadriyatlari tahqirlangan Xorazm (1920-1924 yillarda Xorazm Sovet Respublikasi) aholisining turli ijtimoiy qatlamlari ham bosh ko'tardilar. Bu Sovet hokimiyati ashaddiy dushmani Junaidxonga (Qurbon Mamed sardor) qo'l keldi. Tez orada u Xorazmdagi qurolli harakatning yo'lbo'shisiga aylandi. Uning jangovar otryadlari safi yangi kurashchilar hisobiga kengayib bordi. Masalan, 1922-yil aprel oyida Junaidxon

¹⁹Toyirov A. O'zbekistonda sovet hokimiyatining qatag'on siyosati (1918-1938 yy) Tarix fan.nom... diss.avto'ref. Toshkent, O'zMU, 2007. -10-11 b.

qo'shinlari Porsu va uning atrofini qizil askarlardan ozod qilishdi. 1924-yil yanvar-fevralida Xiva, Pitnak va Hazarasp atroflari xalq isyonkorlarining shiddatli kurash uchoqlariga aylandi. Bunda Junaidxon va Og'ajon eshonlarning ko'p ming kishilik kuchlari hukmron Sovet istibdodiga qarshi mardonavar kurashlar olib borganlar. 1920-yillarining ikkinchi yarmidan 1930-yillarning boshlarigacha Xorazm vohasida Ahmadbek, Durdi, Murodxon, O'roz Geldi, Xudoyberdi, Rajab qora singari 20 ga yaqin qo'rboshi guruhlar jangovar harakatlar olib bordilar, mislsiz qurbonlar berdilar. Biroq kuchlar nisbati teng bo'lmaganligi sababli tish-tirnog'igacha qurollangan Qizil Armiya ularni mag'lubiyatga uchratdi. Xorazmda Sovet hokimiyati o'z hukmronligini o'rnatishga muvaffaq bo'ldi.

BXSR va XXSR dagi qurolli qarshilik harakati Turkiston ASSR dagi qurolli qarshilik harakatidan o'zining murakkabligi bilan ajralib turadi. Bu yerda kurash ikki yo'nalishida ya'ni: ushbu davlatlarni bosib olgan qizil armiyaga hamda bolsheviklar yordami bilan hokimiyatni egallagan jadidlarga qaratilgan edi. Ammo shuni ham ta'kidlash zarurki mahalliy jadidlar orasida Buxoro va Xivadagi bolsheviklarga qarshi olib borilgan qurolli qarshilik harakatni qo'llab-quvvatlovchilar ham bor edi. (Masalan, O'smon Xo'ja, Abdulhamid Oripov, Jumaniyoz Sultonmurodov va boshqalar.)²⁰.

Butun Turkiston o'lkasidagi qurolli harakat kuchlarini yagona qumondonlik ostida birlashtirishga harakatlar bo'lgan. Ushbu taklif 1922- yilning fevral oyida Anvar Pasha tomonidan o'rtaga tashlangan edi. 1922- yilning 15-aprelida Boysun yaqinidagi Kofirun qishlog'ida Turkiston qurboshlarining qurultoyi bo'lib o'tdi. Uni Anvar Pasha boshqardi. Qurultoyida ishtirok etish uchun taniqli Buxoro qo'rboshlaridan – Ibrahimbek, Davlatmanbek, Jabborbek, Xurrambek; Shermuhammadbek tomonidan Farg'ona vodiysidan yuborilgan – Botir va Ruzi turk zobitlaridan – Doniyolbek Afandi. Usmon Afandi, Xasan Afandi, Salim Pasha, Ali Rizo va boshqalar qatnashdi. Bundan tashqari qurultoyda Said Olimxonning vakillari – Jo'ra Xoji va Xo'ja Latif Devonbegi ham ishtirok etishdi. Qurultoyda Turkistondagi qurolli harakatning bosh qo'mondoni va siyosiy rahbari etib Anvar Pasha saylandi²¹.

Mustaqillik yillarida ushbu harakatning nafaqat eng yangi manbalar asosida har qanday mafkuraviy bosimlardan xoli, xolisona yoritish, balki

²⁰ Ражабов К.К. Вооруженное движение в Туркестанском крае против советского режима (1918-1924). Автореф.жисс...докт.ист.наук. -Ташкент.: Институт история АНУз, 2005. С. 38.

²¹ Там же. С. 45-46

ushbu harakatning tarixshunosligi, uning faqat ushbu masalaga kommunistik mafkura nuqtayi nazaridan yondoshilgan sovet tarixshunosligi talqini bilan emas balki xorijiy, chet ellarga chiqib ketgan milliy ziyolilar talqini asosida ham o'rganish, ularni tahlil etish asosida masalaga haqqoniy yondashish imkoniyati yuzaga keldi hamda bu borada ilmiy-tadqiqot ishlari olib borildi²².

Turkistondagi qurolli qarshilik harakati, qo'rboshlari haqida xorijiy tadqiqotchilardan Ali Bodomchi muhim ma'lumotlar beradi²³.

Ammo ota-bobolarimiz mustabid tuzumga qarshi olib borilgan qonli janglarda mag'lubiyatga uchradi. Bunga qo'yidagilar sabab bo'ldi deyishimiz mumkin: Qo'rboshilar siyosiy kurashda toblangan ilg'or jadid nomoyandalarini harakatga faol jalb qila olmadilar; harakatning bir markazdan turib boshqarilmaganligi, qo'rboshilar o'rtasidagi o'zaro kelishmovchiliklar ham bu kurashning muvaffaqiyatli borishiga salbiy ta'sir ko'rsatdi; qo'rboshlar qurolli harakatni muvaffaqiyatli olib borish uchun yetarli moddiy ta'minot bazasiga, qurol-aslaha zaxirasiga ega emas edi; tashqi dunyo bilan aloqa qilish, chetdan yordam, harbiy madad olish imkoni bo'lmadi; o'lka zo'ravoni bo'lib olgan sovetlar esa o'z qo'shinini yetrali darajada zamonaviy qurol-yarog'lar va harbiy kuchlar bilan ta'minlay olgan edi. 1919-yilda ularning tasarrufida 115376 nafar jangchi, shuningdek, 11112 ta pulemyot, yuzlab to'plar, bronopoezdlar, o'nlab samolyotlar va boshqa zamonaviy qurollar mavjud edi. Harbiy kuchlar nisbatidagi bunday ustunlik kurash taqdirini qizil askarlar foydasiga hal etilishiga olib keldi; sovet hokimiyati qurolli harakatni bostirish jarayonida behisob josuslar xizmati, ommaviy qirg'in, qurolli harakat qatnashchilarining oilalarini, qarindoshlarini garovga olish usullaridan, foydalandi; ayyorlikda pixini yorgan sovet mutasaddilari har bir vaziyatdan ustamonlik bilan foydalandilar. Ular kerak bo'lsa o'zlari yo'l qo'ygan qo'pol xatolarni tuzatish uchun dehqonlarga yer berish, ularni avf etish, soliqlar miqdorini bir qadar kamaytirish, Madaminbek kabi taniqli qo'rboshilar bilan muzokaralar olib borish, o'zaro yon berish orqali mahalliy aholi noroziligini yumshatishga muvaffaq bo'ldilar.

Ushbu xalq harakati millionlab yurtldoshlarimiz hayoti va qismatida uchmas fojia bo'lib qoldi. Ba'zi aniqlangan rasmiy ma'lumotlarga qaraganda, u milliondan ziyod mahalliy millat kishilarining aziz

²² Qarang: Ziyayeva D. Turkiston milliy ozodlik harakati (mustabid tuzumga qarshi 1916 yil va 1918-1924 yillardagi xalq kurashlari tarixshunosligi). -T.: G'afur G'ulom nashriyot, 2000 .

²³ Qarang: Ali Badamchi. 1917-1934 yy. Turkiston Milliy isliklar harakati va Enver Pasha korbasilar. -Istanbul, 1975.

umrlariga zomin bo'ldi. Minglab oilalarni o'z ona-zaminini tark etib, begona yurtlarga bosh olib ketishlariga sabab bo'ldi. Biroq bu xalq harakati bejiz ketmadi. U yurtdoshlarimizga katta ibratli saboqlar berdi, ularning kurash tajribasining boyishida muhim ahamiyatga ega bo'ldi. Zero, ona-O'zbekistonimizning istiqloлга erishishida, bugungi baxtiyor avlod kishilarining mustaqillik oliy ne'matidan bahra olishida, jasur va matonatli ota-bobolarimizning xizmatlari cheksizdir. Ularning yorqin, porloq xotirasi hozirgi minnatdor avlod kishilarining yodida, shuurida hamisha saqlanadi, iftixor tuyg'usi bilan eslanadi.

4. Xiva xonligi va Buxoro amirligining tugatilishi. Yosh xivaliklar va yosh buxoroliklar tashkilotlari

Ma'lumki, Rossiyada 1917-yilda yuz bergan fevral' inqilobiy o'zgarish chorizmning yarim mustamlaka o'lkalari hisoblangan Xiva xonligi va Buxoro amirligida ham aks-sado bermay qolmadi. Avvalo bu davlatlarning Rossiya ta'siridan xolos bo'lishiga intilish ko'zga tashlansa, ikkinchi tomondan mahalliy xalqning demokratik erkinliklar va huquqlarga ega bo'lish sari harakatlari faollashdi. Ushbu davlatlarda Turkiyadagi «Yosh turklar» partiyasidan o'rnak olib mahalliy jadidlar «Yosh buxoroliklar» va «Yosh xivaliklar» partiyalarini tuzishdi. Jadidlar ushbu davlatlar ijtimoiy-siyosiy hayotida demokratik g'oyalarning keng yoyilishida muhim rol o'ynadilar²⁴.

Xorazmda «Yosh xivaliklar» partiyasi xonlikdagi siyosiy vaziyatni o'zgartishi va bir qator demokratik o'zgarishlarni yuzaga chiqarishga otlandilar. «Yosh xivaliklar» yetakchilari ishlab chiqqan manifestda konstitutsion monarxiya tuzish, xonning vakolatlarini cheklash, iqtisodiyot, ta'lim va madaniy hayot jabhalarini isloh qilish talablari ilgari surilgan edi. Xivada ijtimoiy-siyosat hayot keskin tus olayotganidan cho'chigan Asfandiyorxon 1917-yil 5-aprel kuni manifestni imzolashga majbur bo'lgan edi. Manifest talablariga ko'ra xonlikda konstitutsion monarxiya tuzumi o'rnatildi. Ayni paytda tarkibi 30-50 kishidan iborat ruhoniylar va savdo sanoat ahli vakillaridan saylangan Majlis va Nozirlar Kengashi tuziladi. Ular xalq vakilligi boshqaruvi organlari sifatida xon hokimiyati vakolatlarini ma'lum darajada chekladi. Manifestga muvofiq, xivaliklarning taniqli rahbari Boboovun Salimov Majlis raisi, Husaynbek Matmurodov esa Nozirlar

²⁴ Абдуллаев Р.М и др. Туркестан в начале XX вв. К истории истоков национальной независимости. Т.: Шарк, 2000, С. 285

Kengash raisi etib saylandilar. Xon xazinasini va uni tasarruf qilish ustidan nazorat o'rnatildi. Xon temir yo'llar qurish, pochta-telegraf o'rnatish, yangi jadid maktablari ochish to'g'risida va'dalar berdi²⁵. Ammo Asfandiyorxonning yon berishi majburlikdan edi. Haqiqatdan u hokimiyatni «Yosh xivaliklar» partiyasi bilan bo'lishmoqchi emas edi. 1917-yil iyun oyining o'rtalarida u Rossiya Muvaqqat hukumatining Xivadagi vakili general Mirbadalov yordami bilan Husaynbek Matmurodov boshchiligidagi «Yosh xivaliklar» partiyasi rahbarlarini hibsga olishdi. Majlis saqlanib qolgan bo'lsada, uning ijtimoiy tarkibi o'zgartirildi. Majlis tarkibi oliy tabaqadagi ruhoniylar, amaldorlar va mulkdorlar kiritildi. 1917-yilning 25-iyulda Muvaqqat hukumat Xivada Muvaqqat hukumatining Harbiy Komissari lavozimini joriy etdi. Ushbu lavozimga polkovnik I.M.Zaytsev tayinlandi. Bir vaqtning o'zida Muvaqqat hukumat «Yosh xivaliklar»ni jazolash uchun xon qo'shinlarini qurol-yarog', o'q-dori bilan ta'minlashga jiddiy e'tibor berdi. Shunday qilib, Rossiya Muvaqqat hukumati demokratik erkinliklar haqida ko'p gapirsada aslida Xiva xonligidagi mavjud tizimni saqlab qolishga urindi. 1917-yilning kuzida Rossiyada ro'y bergan oktabr davlat to'ntarishi, Turkistonda mustabid sovet hokimiyatining o'rnatilish davomida Xivada ham demokratik harakat yangi bosqichga qadam qo'ydi. Demokratik kuchlar aholining kambag'al tabaqali faol harakatga kela boshladilar. Qo'ng'iroq, Qo'hna Urganch, Xo'jayli, Paxta, Persu bekliklarida mahalliy aholi qat'iy harakatlar qildi.

Xiva xoni Asyofandiyorxon hokimiyatining kuchsizligini bilib, 1918- yilning 22-yanvarida Junaidxon bilan muzokara olib borib, u bilan birgalikda xonlikni boshqarish hamda birgalikda bolsheviklarga qarshi kurash olib borishga kelishib oldi. Asfandiyorxon Junaidxonni butun qushinlarining bosh qumondoni (sardori karim) etib tayinladi. Ammo Asfandiyorxon taxtda uzoq o'tirmadi 1918-yilning oktabr oyida u Junaidxon tomonidan o'ldirilib, taxtga uning amakisi Said Abdulla o'tirdi. Amalda esa butun hokimiyat Junaidxon qo'lida to'plandi. «Yosh xivaliklar» partiyasi yetakchisi Polvon Niyoz Yusupov Turkistonga ketishga majbur bo'ldi. Junaidxon bolsheviklar Turkistonni nafaqat o'zining yakka hukmronligiga, balki Xiva xonligi uchun katta xavf deb hisoblab, xonlikni mudofaa qobiliyatiga jiddiy e'tibor berib tez orada askarlar sonini 10 ming kishiga yetkazdi. Junaidxon bolsheviklar tuzumiga qarshi bo'lgan «Kaspiyorti Muvaqqat hukumati», «Farg'ona vodiysidagi qurolli harakat rahbarlari, Kolchak to'dasi hamda 1918-

²⁵ Там же.

yilda Junaidxonga 3 mingta vintovka o'q-dori taqdim etgan Angliya vakillari bilan yaqin aloqa bog'ladi. 1918-yil sentabr oyining o'rtalaridan 1919-yilning mart oyigacha bo'lgan davrda Junaidxon Turkiston Respublikasining Amudaryo bo'limi hududidagi sovet qo'shinlariga hujum uyushtirib, Qipchoq, Chimboy shaharlarini qo'lga kiritdi, ammo, Petroaleksandrovs (To'rtko'l) shahrini qo'lga kiritish olmadi. 1919-yilning 9-aprelida Taxta shahrida Junaidxon bilan Turkiston Markaziy Ijroiya Qo'mitasining vakili A.N.Xristoforov o'rtasida tinchlik bitimi imzolandi. Kelishuvga binoan tomonlar harbiy harakatlarni to'xtatishlari zarur edi; Sovet hokimiyati Xiva xalqini mustaqilligini tan oldi va hokazo. Ammo keyingi voqealar shuni ko'rsatdi, ikki tomon ham ushbu tinchlik shartnomasini bajarmadi. Xiva xalqlarini mustahkam birligini kuchsizlantirish uchun Turkiston bolsheviklari o'zbeklar va turkmanlar o'rtasiga nifoq sola boshladi. Ammo bu kutilgan natija bermadi. 1919-yilning 10-iyulida Xivada o'zbek ulamolari, harbiylari, savdogarlarini maxfiy yig'ilishi bo'lib, unda agar sovet qo'shinlari Xivaga hujum qilishsa yovmud (turkman qabilasi)lar birgalikda qarshilik ko'rsatishga kelishishgan²⁶. Sovet qo'shinlari 1919-yilning dekabridan ommaviy hujum boshladi. Qo'shin ikki qismga bo'linib, shimoliy otryadga N.A.Shaydakov, janubiy otryadga N.M.Sherbakov boshchilik qildi. Bundan tashqari ularga Junaidxonga qarshi bo'lgan turkman xalqlaridan tuzilgan otryadlar yordam berishdi. Bu kuchlar Junaidxonga ketma-ket zarbalar berib, birin-ketin xonlik hududlarini qo'lga kiritib bordilar. 1920-yil 2-fevralda Xiva egallandi. Junaidxon qolgan-qutgan qo'shini bilan Qoraqum sahrosiga chekinadi Said Abdulla taxtdan voz kechadi. Hokimiyat 5 kishidan iborat inqilobiy qo'mita qo'lga o'tdi. Ulardan 2 ta vakil «Yosh xivaliklar»dan, 2 ta vakil turkman qabilasi vakillaridan hamda 1 ta vakil musulmon diniy ulamolaridan edi. Inqilobiy qo'mita raisi etib «Yosh xivaliklar» vakili J.Sultanmurodov saylandi.

Inqilobiy qo'mita Turkiston bolsheviklari tavsiyasi bilan Rossiyadagi sovet hukumatiga Murojaat qildi: Unda «Xivada ishchi, dehqonlar diktaturasi o'rnatishda Rossiya ishchi dehqonlaridan madad olinishiga umid qilinayotganligi bildirilgan edi». Manbalarda qizil askarlarni Xiva xonligiga hujumi davrida ochiqchasiga mulkni talon-taroj qilish, xotin-qizlarni o'g'irlab, ularni asira sifatida saqlash, hatto Petroaleksandrovs (To'rtko'l) va Xiva bozor maydonlarida ularni kim oshdi savdosida sotish, qizil askarlar tomonidan birinchi uchragan

²⁶ Там же. -С. 297-300

kishini otish «o'yini» amalga oshirilganligi qayd etiladi²⁷. 1920-yilning 27-30-aprel kunlari Xivada bo'lib o'tgan xalq vakillari Butunxorazm qurultoyi xonlik tugaganligi va Xorazm Xalq Sovet Respublikasi tuzilganligini e'lon qildi. Qurultoy XXSRning muvaqqat Konstitutsiyasini qabul qildi. Qurultoy shuningdek, 15 kishidan iborat hukumat – Xalq Nozirlari Kengashini sayladi. «Yosh xivaliklar» partiyasi rahbarlaridan Polvonniyoz Yusupov uning birinchi raisi bo'ldi. 1920-yil iyunda (ba'zi manbalarda, 1919-yilning boshlarida)²⁸ Rossiya bolshevik rahbarlari Xorazm Kommunistik partiyasini tashkil etib, uning hukmronligi o'rnatilib, xalqning urf-odatlarini, islom dinini tahqirlash tadbirlarini amalga oshira bordi.

1920-yilning 23-iyunida Xiva xoni tarafdori va obro'li ruhoniylar rahbarligida Xiva shahridagi bir madrasada minglab xivaliklar, islom dini va milliy urf-odatlarini toptalishiga qarshi hamda qizil askarlarni ushbu zaminni tashlab chiqib ketilishini talab qilib qo'zg'olon ko'tardilar. Ammo qo'zg'olon sovet hokimiyati tomonidan bostirildi²⁹. Xorazm Xalq Sovet Respublikasini o'z ta'sir doirasiga olish maqsadida Sovet Rossiyasi 1920-yil 13-sentabrda XXSR bilan ittifoq shartnomasini tuzdi. Bu shartnoma bilan birga ikkala respublika o'rtasida imzolangan harbiy-siyosiy va iqtisodiy kelishuvlar asosida XXSRga sovet Rossiyasi tomonidan harbiy, iqtisodiy va madaniy yordam ko'rsatish ko'zda tutilgan edi. Biroq «katta og'a»ning bunday yordami zamirida XXXSR ichki ishlariga aralashish, uning siyosatini o'z manfaatiga buysundirish yotadi. Faqatgina 1921-yil davomida XXSRda uch marta [mart, sentabr, noyabrda] hukumat o'zgarishi yasali, uning Moskvaga ma'qul kelmagan tarkibi o'zgartirildi. O'z xalqining milliy manfaatini ko'zlab siyosat yuritgan P.Yusupov, M.Ibniyaminov, O.Muhammadrahimov bosh bo'lgan hukumat tarkibi bekor qilindi, so'ngra rahbarlari asosiz qoralandi, sungra turli jazolarga giriftor etildi.

1923-yil oktabrida bo'lib o'tgan IV Butun Xorazm Sovetlari Qurultoyi Xorazm Xalq Sovet Respublikasini Xorazm Sovet Sotsialistik Respublikasining yangi konstitutsiyasini qabul qildi. Unda Xorazmda Sovetlar rahbarligida amalga oshirilgan jiddiy o'zgarishlar tufayli bu respublika endilikda o'z taraqqiyotining yangi sotsialistik bosqichiga ko'tarilganligi alohida ta'kidlandi. Konstitutsiya yerga bo'lgan xususiy mulkchilikni bekor qildi, barcha yerlar umumxalq mulki deb, e'lon

²⁷ Алимов Д.А., Голованов А.А. Узбекистан в 1917-1990 годы: противоборство идей и идеологий. -Ташкент, 2002. -С. 37.

²⁸ Там же.

²⁹ Ражабов К.К. Вооруженное движение в Туркестанском крае против советского режима (1918-1924). Автореф.дисс...докт.ист.наук. Ташкент.: Институт истории АНУз, 2005. С. 41.

qilindi. Vaqf mulklari maorif nozirligi ixtiyoriga olindi Xorazm xalqining xohish irodasiga zid tarzda amalga oshirilgan bu xil tadbirlar va eng asosiysi respublika boshqaruvi tobora sovetlar hukmronligi qo‘l ostiga o‘tishi, pirovardida voha aholisining umumiy noroziligini kuchayib borishiga sabab bo‘ldi.

1917-yil fevral burjua demokratik inqilobi natijasida Rossiyada mutloq monarxiyani ag‘darilishi va Rossiyaning demokratik respublika deb e‘lon qilinishi Buxoroda “Yosh buxoroliklar” qalbida umid uyg‘otdi. Ular Rossiya Muvaqqat hukumati yordami bilan amirni islohotlar o‘tkazishga majbur qilmoqchi bo‘ldilar. Shu maqsadda “Yosh buxoroliklar” partiyasi vakillari Usmon Xo‘jaev, Abduvohid Burhonov va boshqalar Muvaqqat huqumatning Buxorodagi vakili A.YA.Miller bilan uchrashdilar va unga o‘zlarining islohat dasturlarini bildirdilar. Bular qo‘yidagilardan iborat edi: amir markaziy ma‘muriyatida xalq vakilligini joriy etish, xuddi shunday xalq vakilligini mahalliy ma‘muriyatda ham joriy etish, shariat qonunlari talab qilganidan ortiqcha soliqlarni bekor qilish, so‘z va matbuot erkinili, amirning bir qancha zolim amaldorlarini ishdan olish va hokazo. Rossiya rezidenti A.YA.Miller ushbu takliflarni “juda ko‘p va o‘topik [xayoliy, amalga oshmaydigan]” deb, hisoblasada Buxoro amirligida islohotlar o‘tkazish davr talabi ekanligini tushunar edi. Amir ham mamlakatda qisman islohotlar o‘tkazish zarur ekanligini bilar, ammo hatto arzimagan islohotlarni ham musulmon ruhoniylari qarshiligiga uchrashidan xavfsirar edi. Nihoyat 1917-yilning 7-aprelida amir saroyida jamiyatning barcha ijtimoiy qatlamlari ishtirokida amir Said Olimxon islohot dasturini e‘lon qildi. Dasturda amir: “aqli kishilardan majlis tashkil etish”, soliq yig‘ishni tartibga solish, maorif va sog‘liqni saqlash tizimi haqida qayg‘urish, sanoat va savdoni rivojlantirishga e‘tibor qaratish va boshqalar. Amir islohot dasturini “Yosh buxoroliklar” quvonch bilan kutib oldilar. Hatto “Yosh buxoroliklar” partiyasi yo‘lboshchilaridan biri Mirza Muhitdin Mansurov islohotlar dasturini “Buxoro uchun yangi davrning boshlanish” deb, baholadi. 1917-yilning 8-aprelida eski Buxoroda “Yosh buxoroliklar” partiyasi tashabbusi bilan namoyish o‘tkazildi. Unga Fayzulla Xo‘jaev, Abdurauf Fitrat va boshqalar rahbarlik qilishdi. Namoyishchilar “Yashasin ozodlik, Yashasin amir va shariat” degan shiorlarni ko‘tarib olgan edi. Ammo, namoyishchilarni asosan Buxoro madrasalari talabalaridan iborat Konservativ [yangilikka qarshi] kuchlar kutib olishdi. Tuqnashuv natijasida ko‘plab “Yosh buxoroliklar” jabrlanishdi. Konservativ kuchlar talabi bilan amir o‘z

islohot dasturini bekor qildi. “Yosh buxoroliklar” partiyasi a’zolari Toshkent, Samarqand, Yangi Buxoro [Kogon] kabi shaharlarga ketishga majbur bo‘lishdi³⁰.

Turkistonda mustabid sovet hokimiyatining o‘rnatilishi Buxoro amirligi uchun ham jiddiy siyosiy vaziyatni vujudga keltirdi. Negaki sotsialistik inqilob g‘oyasini boshqalarga yoyishga intilgan bolsheviklar chegaradosh Buxoroni o‘z mo‘ljaliga olgan edilar. Xususan, 1918-yil martida “Kolesov voqeasi” nomi bilan tarixga kirgan qonli voqea bunga aniq misol bo‘la oladi. Turkiston sovet respublikasi hukumati raisi F.I.Kolesov Buxoroga ochiq tazyiq o‘tkazib, 1918-yil 2-martda Kogon temir yo‘li yoqalab qizil qo‘shinlar intervensiyasini uyushtirdi. Bunga javoban Buxoro amiri xalqni g‘azovatga chorlab, o‘z qo‘shinlari va g‘azabga kelgan aholini urushga safarbar etdi. Oqibatda Kolesov sharmandalarcha mag‘lubiyatga uchradi.

Ammo, bolsheviklarning yangidan keng ko‘lamli hujum uyushtirishga tayyorgarlik ko‘rayotganini bilgan Sayid Olimxon F.I.Kolesovga elchi yuborib tinchlik shartnomasi tuzishga rozi ekanligini bildirdi. 1918-yil 25- martda Buxoro amirligi bilan sovet Turkestoni o‘rtasida “Qiziltepa bitimi” imzolandi. Unga ko‘ra amir yollangan askarlarni tarqatib yuborishi, faqat 12 minglik muntazam qo‘shinni saqlab qolishi; amirlikka yashiringan «oqgvardiyachi»larni topshirishi; vayron qilingan temiriyo‘llar xarajatini to‘lashi; Buxoroda sovet xizmatchilari xavfsizligini ta’minlashi va boshqa bir qator majburiyatlarni o‘z zimmasiga oldi. Ammo, Buxoro amirligida islohotlar o‘tkazish tushirib qoldirilgan edi. Aslida Fayzulla Xo‘jaev boshchiligidagi «Yosh buxoroliklar» partiyasi F.I.Kolesovdan ana shu talabni Buxoro amiriga o‘tkazishda yordam berishlarini so‘ragan edi³¹.

Bitimdan keyin amir barcha demokratik kuchlarni ta’qib eta boshladi. Ayniqsa «Yosh buxoroliklar» ayovsiz qirg‘in qilindi. F.Xo‘jaevning guvohlik berishicha bu qirg‘inda «Yosh buxoroliklar» va ularning tarafdorlaridan 1,5 ming kishi qurbon bo‘lgan. Biroq shunga qaramay sovet mutasaddilari Buxoroda sun’iy inqilob tayyorlash, buning uchun Turkistondan panoh topgan ko‘p sonli buxorolik muhojirlarni ishga solish ulardan ko‘plab inqilobchi kuchlar yetishtirish va ularni tashkillashtirish harakatida bo‘ldilar. 1918-yil sentabrda Toshkentda Buxoro muhojirlari tomonidan Buxoro Kommunistik partiyasi va uning Markaziy Qo‘mitasi tuziladi (uning raisi A.Yoqubov, o‘rinbosari

³⁰ Абдуллаев Р.М и др. Туркестан в начале XX вв. К истории истоков национальной независимости. Т.: Шарк, 2000. - С. 285-288.

³¹ Там же. С. 294-295

M.Qo‘lmuhammedov). 1920-yil yanvarida Toshkentda F.Xo‘jaev boshchiligida «Yosh buxoroliklar» inqilobchilar partiyasining Turkiston Markaziy byurosi tashkil etiladi va Turkkomissiyasi, RSFSR hukumati tomonidan e’tirof qilinadi. «Yosh buxoroliklar» partiyasi ishlab chiqqan dasturda tez vaqt ichida despotik tuzumni tugatish, mamlakatda demokratik respublika tuzish va keng xalq ommasining tub manfaatlarini ko‘zlab ko‘plab ijtimoiy demokratik o‘zgarishlarni amalga oshirish vazifalari bayon etilgan edi.

«Yosh buxoroliklar» tashabbusi bilan 1920-yil iyundan Toshkentda chiqa boshlagan «Uchqun» gazetasida ham ilg‘or demokratik g‘oyalar ilgari surildi. Ushbu gazeta Buxoro xalqini amirning hokimi mutloq tuzumini ag‘darib tashlash uchun faol kurashga da’vat etilgan edi. Sovet hokimiyatining asl maqsadi Buxoro amirligini ag‘darish edi. M.V.Frunze boshliq Turkiston fronti qo‘mondonligi tomonidan 1920-iyun oyi o‘rtalaridayoq zamonaviy qurol aslahalar bilan qurollangan qizil askarlar Buxoro chegaralariga keltirib qo‘yilgan edi.

Bolsheviklar Buxoro amirligini «Sovet Rossiyasiga hujum qilishga tayyorgarlik ko‘rayotgan barcha sovet hokimiyatiga qarshi kuchlarning O‘rta Osiyodagi karvonsaroyi» deb hisoblashar edi. Turkiston bolsheviklari Buxoroga inqilobiy «eksport» qilishga Moskvadan ruxsat olgandan keyin, amirlikni ag‘darish uchun M.Frunze, V.Kuybishev, N.Husainov, F.Xo‘jaev va boshqalardan iborat harbiy-inqilobiy qo‘mita tashkil etildi. «Inqilob» 1920- yilning 28-avgustida Yangi Chorjuyda boshlanib, 29 avgust kuni eski Chorjo‘y ham ishg‘ol etildi. Shahar inqilobiy qo‘mitasining raisi kommunist B.Sardorov «qo‘zg‘olon ko‘targan xalq» nomidan Rossiya qizil armiyasidan yordam so‘radi. Turkiston fronti qo‘mondoni M.Frunze tezda barcha harbiy qismlarga «Inqilobiy Buxoroga yordam berish» hamda «Sotsialistik Rossiyani barcha harbiy qudratini amirning mustabid tuzumiga» qarshi kurashga safarbar etish haqida buyruq berdi. Bolsheviklar 1920-yilning 1-sentabriga qadar Qarshi, Kitob, Shahrisabz, Xatirchi, Kermon va boshqa shaharlarni qo‘lga kiritdi. 1920-yil 1-sentabr ertalabdan eski Buxoroga artilleriya va aeroplan yordamida ommaviy hujum boshlandi. Natijada minglab begunoh insonlar qurbon bo‘ldi. Shaharning yarmi olov ichida edi. M.V.Frunze, V.I.Leninga eski Buxoro qal’asi qo‘lga kiritilganligi haqida bildirgi berdi. Ammo «qo‘zg‘olon ko‘targan xalq» haqida hech narsa deyilmagan. Buni shunday izohlashimiz mumkinki Buxoro xalqi uchun «sotsialistik inqilob» kutilmagan hodisa edi. Keng jamoatchilik Buxoro chet elliklar tomonidan bosib olinadi deb, hisoblar edi.

Haqiqatdan ham xuddi shunday edi³². Poytaxt sovet qo‘shinlari tomonidan egallangach hokimiyat Muvaqqat Butunbuxoro Inqilobiy qo‘mitasi qo‘liga o‘tdi. 1920-yil 14- sentabrda BKP Markaziy Qo‘mitasi va Muvaqqat Butunbuxoro Inqilobiy qo‘mitasining birlashgan majlisi bo‘ldi. Majlisda A.Muhitdinov boshchiligida qonun chiqaruvchi oliy organ Butunbuxoro inqilobiy qo‘mitasi va Fayzulla Xo‘jaev raisligida Xalq Nozirlar Kengashi (hukumat) tuzildi. O‘sha yilning 6-8-oktabr kunlari 1 Butunbuxoro qurultoyi bo‘ldi. Unda Buxoro Xalq Sovet Respublikasi tuzilganligi e‘lon qilindi.

Shuni ham ta‘kidlash zarurki, amirlik xazinasida o‘zbeklarning mang‘it urug‘i sulolasiga tegishli juda katta boylik to‘plangan edi. Bu boylik chorakkam ikki asr davomida hech kamaytirilmagan, aksincha doimo to‘ldirib borilgan, siyosat, harbiy va boshqa sarf-harajat talab qiladigan ishlarga butunlay daxlsiz hisoblangan va maxfiylikda saqlangan. Hatto undan xabardor bo‘lganlar o‘ldirilgan, degan ma‘lumotlar bor. Uning miqdori haqida aniq ma‘lumot bo‘lmagan. Ocharchilikka duchor bo‘lgan Rossiya va uning yo‘qsil Sovet hukumati, Kommunistik partiyani qiziqtirgan narsa ham eng avvalo mana shu afsonaviy boylik edi. Qizil armiya bu oltin zaxirasini hamda Buxoro shahri xalqi qo‘lidagi boyliklarni ham talab, Rossiyaga olib ketdi. Bu boyliklar Rossiyani ochlikdan qutqarib, Germaniyaga to‘lanadigan tovonni (kantributsiyani – urushda mag‘lub mamlakat to‘laydigan tovon) yengillashtirdi. Shuning uchun ham Sovet Rossiyaga nisbatan «O‘lkan miqdordagi mulk to‘g‘risi» degan so‘z ishlatilmoqda.

1921-yil 4-martda Moskvada BXSR va RSFSR o‘rtasida Ittifoq shartnomasi va iqtisodiy bitim imzolandi. Bu esa Rossiya Federatsiyasi va uning Turkistondagi vakolatli namoyandalariga Buxoro Respublikasi ichki ishlariga bevosita aralashishi, u yerdagi o‘zgarishlarni nazorat etish va uni sotsialistik maqsadlar sari yo‘naltirish uchun keng imkoniyatlar ochib berdi. Shuningdek, Buxoro Xalq Sovet respublikasining rahbar tashkiloti – Buxoro Kommunistik partiyasi RKP(b)ning viloyat tashkiloti maqomida faoliyat yurishtar edi. RKP(b) Markaziy Qo‘mitasi 1922-yil mayida «Turkiston – Buxoro ishlari haqida» qaror qabul qildi. Unda O‘rta Osiyoda, jumladan, Buxoroda – jadallik bilan «sotsialistik tuzumni mustahkamlash» qat’iy o‘qtirildi. Shuningdek, RKP(b) Markaziy Qo‘mitasining 1923-yil 12-iyunda Buxoro masalasiga doir maxsus qarori ham bu davlatning ichki ishlariga qupollik bilan aralashishi edi.

³² Алимова Д.А., Голованов А.А. Узбекистан в 1917-1990 годы: противоборства идей и идеологий. - Ташкент: 2002. -С. 38-39.

BXSRning 1921-yil sentabrida 2 Butunbuxoro qurultoyida qabul qilgan Konstitutsiyasi ham RFSR Konstitutsiyasi andozasida tuzilgan edi. (Ushbu qurultoyda Buxoro Markaziy Ijroiya Qo'mitasi qonun chiqaruvchi organ sifatida tashkil etilib, uning birinchi raisi etib Usmonxo'ja Po'latxo'jaev saylangan edi). 1923-yil martida O'rta Osiyo Iqtisodiy Kengashining tuzilishi va uning tarkibiga BXSRning ham jalb qilinishi, uning iqtisodiy mustaqilligini asta-sekin qo'ldan boy berishi bo'ldi. 1923-yilning oktabr oyida bolsheviklar tomonidan BXSRning rahbarlik lavozimlarida ishlayotgan kishilar ustidan taftish o'tkazildi. A.Fitrat, (ma'orif noziri edi) M.Aminov, S.Xo'jaev, M.Saidjonov va boshqalar «Burjua savdogarlari» tabaqasidan deb, lavozimidan chetlatildi. Konstitutsiyaga o'zgartirish kiritilib, mulkdorlar, ruhoniylar tabaqasiga mansub deb, hisoblanganlar saylash va saylanish huquqidan mahrum etildilar. Moskva tazyiqi ostida hududda sotsialistik o'zgarishlar amalga oshirildi. 1924-yil sentabrda bo'lib o'tgan V Butunbuxoro qurultoyi BXSRning Buxoro Sovet Sotsialistik Respublikasi deb e'lon qildi. Nihoyat 1924-yilda o'tkazilgan milliy davlat chegaralanishi natijasida Xorazm va Buxoro davlat sifatida tugatildi.

1.4. YANGI PEDTEXNOLOGIYALARNING AYRIM USULLARI HAQIDA

1.4.1. «Bumerang» texnologiyasi

Mazkur texnologiya bir mashg'ulot davomida o'quv materilalarini chuqur va yaxlit holda o'rganish, ijodiy tushunib etish, erkin egallashga yo'naltirilgan. U turli mazmun va harakterga (muammoli, munozarali, turli mazmunli) ega bo'lgan mavzularni o'rganishga yaroqli bo'lib, o'z ichiga og'zaki va yozma ish shakllarini qamrab oladi hamda bir mashg'ulot davomida har bir ishtirokchining turli topshiriqlarni bajarishi, navbat bilan o'quvchi yoki o'qituvchi rolida bo'lishi, kerakli ballni to'planishga imkon beradi.

«Bumerang» texnologiyasi tanqidiy fikrlash, mantiqni shakllanitirishga imkoniyat yaratadi: xotirani, g'oyalarni, fikrlarni, dalillarni yozma va og'zaki shakllarda bayon qilish ko'nikmalarini rivojlantiradi.

Ta'lim bilan bir qatorda mazkur metod tarbiyaviy xarakterdagi qator vazifalarni amalga oshirish imkonini beradi: jamoa bilan ishlash mahorati, muomalalik, xushfe'llik, ko'nikuvchanlik, o'zgalar fikriga hurmat, faollik, rahbarlik sifatlarini shakllantirish, ishga ijodiy yondoshish, o'z faoliyatini samarali bulishiga qiziqish, o'zini xolis baholash.

Asosiy tushunchalar qo'yidagilar:

Ochiq savollar – bu savollar muammola, so'zlashuvni davom ettirishga imkon beradi. Ularga qisqa, bir xil javob berish mumkin emas.

Yopiq savollar – bu savollar oldindan «ha» yoki «yo'q» tipidagi to'g'ri ochiq, javoblarni berishni ko'zda tutadi.

Ko'ndalang so'roq – bir biriga guruhlab berishuvchi qisqa savollar qatori bo'lib, bu o'ziga xos axborotlar izlash hamda dalilarni, opponentlar pozitsiyasini aniqlash va muayyan qarorlar qabul qilish uchun ajoyib imkoniyadir.

Ko'ndalang so'roq paytida munozaraga kiritilishi mumkin emas. Bu vaqtda faqat savollar beriladi, munozaraga kirishilmaydi.

1.4.2. «Skarbey» texnologiyasi

«Skarbey» interaktiv texnologiya bo'lib, u o'quvchilarda fikriy bog'liqlik, mantiq, xotiraning rivojlanishiga imkoniyat yaratadi, qandaydir muammoni hal qilishda o'z fikrini ochiq va erkin ifodalash mahoratini shakllantiradi. Mazkur texnologiya o'quvchilarga mustaqil ravishda bilishning sifati va saviyasini xolis baholash o'rganilayotgan mavzu haqidagi tushuncha va tasavvurlarni aniqlash imkonini beradi. U Ayni paytda, turli g'oyalarni ifodalash hamda ular orasidagi bog'liqliklarni aniqlashga imkon yaratadi.

«Skarbey» texnologiyasi har tomonlama bo'lib, undan o'quv materiallarining turli bosqichlarini o'rganishda foydalaniladi:

- boshida o'quv faoliyatini rag'batlantirish sifatida («Aqliy hujum»);
- mavzuni o'rganish jarayonida – uning mohiyati, tuzilishi va mazmunini belgilash; ular orasidagi asosiy qismlar, tushunchalar, aloqalar xarakterini aniqlash; mavzuni yanada chuqurroq o'rganish, yangi jihatlarini ko'rsatish;
- oxirida olingan bilimlarni mustahkamlash va yakunlash maqsadida.

«Skarbey» texnologiyasi o'quvchilar tomonidan oson qabul qilinadi, chunki u faoliyatning fikrlash bilish xususiyatlari inobatga olingan holda

reflektiv kuzatishlarni amalga oshiradi, faol ijodiy izlash va fikriy tajriba o'tkazish imkoniga ega.

Mazkur texnologiyaning ayrim afzalliklari sifatida idrok qilishini yengillashtiruvchi, chizma shakllardan foydalanishning ko'rsatish mumkin.

«Skarbey» alohida ishlarda, kichik guruhlarda hamda o'quv jamoalarida qo'llanilishi mumkin.

Ta'limdan tashqari mazkur metod tarbiyaviy xarakterdagi qator vaziflarni amalga oshirish imkonini beradi: o'zgalar fikriga hurmat, jamoa bilan ishlash mahorati, faollik, xushmuomalalik, ishga ijoiy yondashish, imkoniyatlarni ko'rsatish ehtiyoji, o'z qobiliyati va qobiliyatlarini tekshirishga yordam beradi, «men»ligini ifodalashga imkon beradi, o'z faoliyati natijalariga ma'lumki va qiziqish uyg'otadi.

Asosiy tushunchalar qo'yidagilar:

Assotsiatsiya – mantiqiy bog'liqlik bo'lib, sezgilar, tasavvurlar, idrok qilish, g'oyalar va boshqalar orasida hosil qilinuvchi mantiqiy aloqadadir.

Ranjirlash (muayyan tartib) ahamiyati, muhimligi, mazmunini darajasiga qarab tartiblash.

1.4.3. Fikrlash hujumi

Yalpi fikrlar hujumi metodi J.Donal'd Feliks tomonidan ishlab chiqilgan. U katta guruhlarda (20 ta gacha bo'lgan) yangi g'oyalar ishlab chiqish samaradorligini sezilarli darajada oshirishini ta'minlaydi. Barcha ishtirokchilar kichik-kichik 5-6 kishidan iborat guruhlariga bo'linadi va har bir kichik guruh hal qilinadigan ijodiy mustaqil va muammo bo'yicha 15 daqiqa davomida mustaqil ravishda «Fikrlar hujum» o'tkazadi. SHundan har bir kichik guruh vakili o'z guruhlarida ishlab chiqilgan g'oya haqida habar beradilar va o'qituvchi rahbarligida jamoa bo'lib unga baho beradilar va ulardan eng yaxshilari, betakrorlari tanlab olinadi³³.

³³ Ishmuhammedov R. J. Innovatsion texnologiyalar yordamida ta'lim samaradorligini oshirish yo'llari. Toshkent, 2004. -9-26 b.

Blits-so'rov bo'yicha savollar

1. Rossiyadagi 1917-yil fevral inqilobining nima uchun burjua-demokratik inqilobi deb, ataymiz?
2. Rossiya fevral inqilobidan keyin Turkistonda ziyolilar (jadidlar) tomonidan tashkil etilgan qanday siyosiy uyushmalarni bilasiz?
3. Rossiyada 1917-yil 25 oktabr (yangi hisob bilan 7-noyabr)da Muvaqqat hukumatni ag'darib tashlanishini nima uchun Oktabr davlat tuntarishi deb, ataymiz?
4. Oktabr davlat to'ntarishiga Turkiston milliy ziyolilari qanday munosabatda edi?
5. Turkistonda Sovet hokimiyatiga qarshi ko'tarilgan milliy ozodlik harakati sovet tarixshunosligida nima uchun «bosmachi»lik harakati deb, nomlangan?
6. Chor Rossiyasi va Sovet Rossiyasining Buxoro amirligi hamda Xiva xonligiga munosabatida qanday umumiylik va qanday farq bor deb, o'ylaysiz?

Og'zaki nazorat uchun savollar

1. Rossiyada 1917-fevral inqilobi natijasida Turkiston ma'muriy boshqaruv tizimida qanday o'zgarishlar yuz berdi?
2. Turkistonda bolsheviklar hokimiyatini o'rnatilishiga oddiy xalq qanday munosabatda edi?
3. Turkistonda qurolli qarshilik harakatini yuzaga kelishi va avj olishining sabablari nimada deb, uylaysiz?
4. Farg'ona vodiysidagi qurolli qarshilik harakatini Buxoro va Xivadagi qurolli harakat bilan qanday umumiyligi hamda qanday farqi bor?
5. «Yosh buxoroliklar» partiyasi va Buxoro kommunistik partiya dasturida qanday farqlar bor edi?
6. XXSRda bolsheviklar ta'sirini kuchayib borganligini qanday o'zgarishlardan bilish mumkin?

Mustaqil ishlash uchun topshiriqlar

- takrorlash va mashqlar: takrorlash, o'z-o'zini sinash, tahlil qilish, qayta tayyorgarlik ko'rish, eslab qolish.
- yangi materiallarning mustaqil asosi: yangi adabiyotlar, internet materiallari, qo'shimcha konspekt, mustaqil fikrlar bildirish.
- ilmiy xarakterdagi ishlar: muammoli vaziyatlar, testlar, savollar, topshiriq va slaydlar tuzish.

Testlar

1. Rossiyadagi 1917-yil fevral inqilobidan keyin Turkiston general-gubernatorligining o‘rniga qanday boshqaruv tizimi joriy etildi?
A. Turkiston Rezidenti;
B. Turkiston Qo‘mitasi;
S. Turkiston Departamenti;
D. Turkiston Agentligi.
2. 1917-yil iyun oyida “Sho‘roi Islomiya” tashkilotidan qaysi tashkilot ajralib chiqqan edi.
A. To‘ron;
B. Milliy ittihad;
S. Sho‘roi-Ulamo;
D. Ittifoqi muaslimin;
3. 1917-yil 25-oktabr yangi hisob bilan (7-noyabr)da Rossiyada general Kerenskiy diktaturasi ag‘darib tashlanganda, 1917-yil 1-noyabrda Turkis-tonda uning qaysi vakilli hukmronligi ag‘darib tashdlandi?
A. General Kuropatkin;
B. General Erofeev;
S. General Gordekov;
D. General Korovichenko.
4. Samarqanddagi qurolli harakatga kimlar yetakchilik qilgan?
A. Davlatmanbek, Ochilbek;
B. Hamroqulbek, Islom Pahlavon;
S. Jabborbek, Ermat Maxsum;
D. Ochilbek, Bahrombek.
5. Xiva xonligining oxirgi xonini aniqlang?
A. Asfandiyorxon;
B. Muhammad Riximxon 2 (Feruz);
S. Said Abdulla;
D. Junaidxon.
6. Bolsheviklar eski Buxoroga hujum qilishdan oldin qaysi shaharda «Xalq qo‘zg‘oloni» uyushtirildi?
A. Kogon;
B. Chorjuy;
S. Shahrisabz;
D. Gijduvon.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR

Asosiy adabiyotlar:

1. Karimov I.A. *Tarixiy xotirasiz kelajak yo'q.* –T.: Sharq, 1998.
2. Karimov I.A. *Yuksak ma'naviyat – yengilmas kuch.* –T.: Ma'naviyat, 2008.
3. Usmonov Q va boshq. *O'zbekiston tarixi.* –T.: Iqtisod-moliya. 2006.
4. *O'zbekistonning yangi tarixi.* 2-kitob. O'zbekiston Sovet mustamlakachiligi davrida. //Ilmiy muharri M.Jo'raev. –T.: Sharq, 2000.
5. Абдуллаев Р.М. и др. *Туркестан в начале XX вв. К истории истоков национальной независимости.* Т.: Шарк, 2000.
6. Алимova Д.А., Голованов А.А. *Узбекистан в 1917 – 1990 годы: противоборства идей и идеологий.* –Ташкент, 2002.

Qo'shimcha adabiyotlar:

1. Ziyaeva D. *Turkiston milliy ozodlik harakati* –T.: G'afur G'ulom nashriyoti, 2000.
2. Rajabov Q. *Buxoroga qizil armiya bosqini va unga qarshi kurash: tarix haqiqati (1920-1924).* –T.: Ma'naviyat, 2000.
3. Rajabov Q., Haydarov M. *Turkiston tarixi (1917-1924).* O'quv qo'llanma. –T.: Universitet, 2002.
4. Hamroqulov R., G'afurov O. *Kishanlarni yondirgan yolqin.* – Samarqand. 2000.
5. Ibodinov A. *Qo'rboshi Madaminbek* (hujjatli qissa). –Tashkent, 1993.
6. Ahmad Zaki Validiy To'g'on. *Bo'linganni bo'ri yer.* Turkiston xalqlarining milliy mustaqillik uchun kurash tarixidan xotiralar. –T.: Adolat, 1997.

Internet manbalari

1. <http://www.ziyoynet.uz>.
2. <http://www.Lex.Uz>
3. Rossiya kutubxonasi.
<http://www.libs.ru>
4. Rossiya davlat kutubxonasi
<http://www.rsl.ru>
5. <http://www.Lfnts.tellur.ru>.
Vatan tarixi (Rossiya)

TAVSIYA ETILADIGAN ADABIYOTLAR

1. Karimov I.A. *O'zbekistonning o'z istiqlol va taraqqiyot yo'li.* –T.: O'zbekiston, 1992.
2. Karimov I.A. *Tarixiy xotirasiz kelajak yo'q.* –T.: Sharq, 1998.

3. Karimov I.A. *Milliy istiqlol mafkurasi xalq e'tiqodi va buyuk kelajakka ishonchidir.* –T.: O'zbekiston, 2000.
4. Karimov I.A. *Yuksak ma'naviyat – engilmas kuch.* –T.: Ma'naviyat, 2008.
5. *O'zbekiston Respublikasi Konstitutsiyasi.* –T.:O'zbekiston, 2008.
6. *Milliy istiqlol g'oyasi: asosiy tushuncha va tamoyillar.* –T.: O'zbekiston, 2000.
7. *O'zbekistonning yangi tarixi.* 2-kitob. O'zbekiston Sovet mustamlakachiligi davrida//Ilmiy muharrir M.Xo'jaev. –T.: Sharq, 2000.
8. Usmonov Q. va boshq. *O'zbekiston tarixi.* –T.: Iqtisod-moliya. 2000.
9. Абдуллаев Р.М. и др. *Туркестан в начале XX века: К истории истоков национальной независимости.* –Т.: Шарк, 2000.
10. Алимова Д.А., Голованов А.А. *Узбекистан в 1917-1990 годы: противоборства идей и идеологий.* –Ташкент,2002.
11. Ziyayev H. *O'zbekiston mustaqilligi uchun kurashlar tarixi.* –Toshkent, 2001.
12. Ziyayeva D. *Turkiston milliy ozodlik harakati.* –T.: G'afur G'ulom nashriyot, 2000.
13. Rajabov Q. *Buxoroga qizil armiya bosqini va unga qarshi kurash: tarix haqiqati (1920-1924).* –T.: Ma'naviyat, 2000.
14. Rajabov Q., Haydarov M. *Turkiston tarixi (1917-1924).* O'quv qo'llanma. –T.: Universitet. 2002.
15. Ibodinov D. *Qo'rboshi Madaminbek (hujjatli qissa).* –Tokshkent, 1993.
16. Hamroqulov R., G'afurov O. *Kishanlarni yondirgan yolqin.* –Samarqand. 2000.
17. *Turkiston birligi va mustaqilligi uchun kurash sahifalaridan.* –T.: Fan, 1996.
18. Ahmad Zaki Validiy To'g'on. *Bo'linganni bo'ri yer.* Turkiston xalqlarining milliy mustaqillik uchun kurash tarixidan xotiralar. –T.: Adolat, 1997.
19. Munavvar Qori Abdurashidxonov. *Xotiralarimdan (jadidchilik tarixidan lavhalar).* (Nashrga tayyorlovchi va izohlar muallifi S.Xolboev). –T.: Sharq, 2001.
20. Ali Badimchi. *1917-1934 yy. Turkiston Milliy isliklar harakati va Enver Pasha korbasilar.* –Istanbul, 1975.
21. Boymirza Hayit. *Milliy Turkiston hurriot davasi.* –Ankara, 2004.
22. Ishmuhammedov R.J. *Innovatsion texnologiyalar yordamida ta'lim samaradorligini oshirish yo'llari.* –Toshkent, 2004.

MUNDARJA

1	Soʻzboshi	3
2	Mashgʻulot topshiriqlar rejasi	5
3	Maʼruzaning xronologik kartasi	7
4	Rossiyadagi 1917-yil fevral inqilobining Turkistonga taʼsiri, oʻlkadagi inqilobiy harakatlar, mahalliy xalqlarning siyosiy faollashuvi	8
5	Turkistonda mustabid sovet hokimiyatining oʻrnatilishi va uning shovinistik siyosati	11
6	Turkistonda qarshilik harakatining boshlanishi, uning mohiyati, harakatlantiruvchi kuchlari	16
7	Xiva xonligi va Buxoro amirligining tugatilishi. "Yosh xivaliklar" va "Yosh buxoroliklar" tashkilotlari	24
8	Yangi pedtexnologiyalarning ayrim usullari haqida	31
9	Savol va topshiriqlar	33
10	Mavzuga doir testlar	34
11	Asosiy va qoʻshimcha adabiyotlar, internet manbalari	35
12	Tavsiya etiladigan adabiyotlar	38

“O‘ZBEKISTON TARIXI” fanidan
“TURKISTONDA MUSTABID SOVET HOKIMIYATINING
O‘RNATILISHI VA UNGA QARSHI QUROLLI HARAKAT”
MAVZUSI BO‘YICHA
USLUBIY QO‘LLANMA